

# Het De Mare/Hinsz/Freytag-orgel in de Petrus & Pauluskerk te Loppersum



*Stef Tuinstra*

# Inhoudsopgave

|                                             | Pagina |
|---------------------------------------------|--------|
| De periode ca. 1440-1561                    | 3      |
| De periode 1562-ca.1580/90                  | 4      |
| De periode ca. 1580/90                      | 7      |
| De periode ca. 1591-1664                    | 14     |
| De periode 1665-1734                        | 14     |
| De periode 1735-1802                        | 19     |
| De periode 1803-1879                        | 23     |
| De periode 1880-1956                        | 27     |
| De periode 1957-2005                        | 32     |
| De periode 2006-2015                        | 42     |
| De periode 2016-2017                        | 45     |
| De periode 2017-2019                        | 45     |
| Restauratieresultaat                        | 50     |
| Samenvattend geschiedkundig overzicht       | 51     |
| De diverse onderdelen van het Lopster orgel | 53     |
| Dispositie                                  | 54     |
| Documenten en literatuur                    | 57     |
| Colofon                                     | 58     |

# Geschiedenis van het orgel in de Petrus & Pauluskerk Loppersum

Stef Tuinstra

*Van de orgelgeschiedenis van vóór 1735 zijn helaas weinig archivalische gegevens bekend. Er is nauwelijks kerkarchief van die periode bewaard en ook het orgel zelf laat sinds de ombouw van 1958 minder (ver)bouwsporen zien. Vandaar dat elke geschiedkundige en technische beschrijving van het orgel in die periode niet anders dan hypothetisch kan zijn. Omdat het overgeleverde materiaal wel diverse sporen laat zien zijn er, ondanks dit grote gemis, toch aannemelijke hypothesen mogelijk die meer inzicht kunnen geven in vroegere situaties en de hoedanigheid en functie van de overgeleverde onderdelen uit de diverse perioden. Deze hypothesen zijn ook gebaseerd op de opgedane feitelijke en dus bewezen kennis van Groningse zusterorgels uit dezelfde tijd. De middeleeuwse kerk van Loppersum dateert van de Romano gotische tot laat gotische periode, is één van de grootste dorpskerken in Noord-Nederland, geldt als één van de topstukken van de provincie Groningen en wordt gerekend tot de top-100 van het monumentale kerkelijke bezit van Nederland. De kerk heeft een fraaie heldere akoestiek met een nagalm van bijna 6 seconden, is gerestaureerd van 1953-59 en toen in de huidige hoedanigheid gebracht. Zie ook de in 2005 uitgebrachte kerkengids 'Van tufsteen tot spitsboog' van Bertus Huizing, lid van de kerkelijke gemeente Maarland. Van 2011-2015 is de kerk opnieuw gerestaureerd op basis van de bestaande toestand en is tevens hersteld van aardbeving schade.*

## **De periode ca. 1440-1561**

De oudste delen van orgel (de draagfiguren onder het balkon tegen de muur, de ezelskoppen ('bokkebaarden') op de kast van het Hoofdwerk (HW) en satyrs als kleine atlanten onder de HW-torens dateren waarschijnlijk van rond 1480 of mogelijk nog eerder, dus nog vóór de verhoging van het schip van de kerk rond 1530. Het is waarschijnlijk dat in de periode rond 1440 al een orgel aanwezig was dat, hetzij in het koor aan de noordmuur ter hoogte van de sacristie was geplaatst, hetzij op het destijds stellig aanwezige oxaal in de kerk tussen de voorzijde van de beide zijkapellen zou kunnen hebben gestaan. Een mogelijke naam van een orgelmaker kan *Mr. Hermannus* zijn.

Rond 1480 zal dat orgel, mogelijk door *Johan then Damme*, zijn uitgebreid en rond 1530 zou dit instrument mogelijk door *Johan van Emden* kunnen zijn hersteld en opnieuw uitgebreid nadat de zijbeuken waren bijgebouwd. Een nadere blik op het oudste kastwerk laat zien dat op een wellicht vlakke gotische kast nieuwe torens, lijsten, lofwerk en profielen in Renaissancestijl lijken te zijn

aangebracht. Is dat geval moet het ook al in 1480 een vrij omvangrijk (1-klaviers) instrument zijn geweest.

Het fraaie netgewelf van het schip is tussen 1550 en 1560 aangebracht. Daarmee werd de hoogte van het schip gelijk getrokken met dat van het koor. Dat er daarna een voor de ruimte passend groot orgel moest komen is evident. Of dit instrument nog op het oxaal stond of, naar voorbeeld van de Martinikerk te Groningen al tegen de westwand onder de toren werd geplaatst, blijft gissen, hoewel de aanwijzingen voor het laatste het sterkst zijn.

Aan de hand van dendrochronologisch onderzoek in de komende tijd zullen over allerlei hier genoemde aspecten duidelijker conclusies kunnen worden getrokken.

### De periode 1562-ca. 1590

De tweede bouwfase van het orgel valt na de vergroting van de kerk in haar huidige gedaante. Op het orgel staat in twee teksten het jaartal **1562** vermeld, die i.s.m. de Rijksuniversiteit Groningen met behulp van infrarood bij de kastrestauratie van 1959 zijn teruggevonden: op het HW-basement fries en op de linker HW-console. De friestekst is uit Jezus Sirach 40: "*Vinum et musica lethica cor et super utraque dilectio sapientiae tibi et psalteriusuavem faciunt melodiam et super utraque lingvae suavis eccle(sia)sticus*". En daaronder: *Anno 1562*.

Vertaald: "*Wijn, muziek, een vrolijk hart en daarenboven de liefde voor de wijsheid, schalmeien en het psalter maken een mooie melodie en daarenboven een mooie stem*".

De tekst onder de linker HW-console: "*Int iaer ons Hern 1562, in tiden des Ers.en Eref. Iunchern Johan van Munster, Domkeller des eertzbischopts toe Riga, tho Duirsum inden Ham ende tho Loppersum Hovelinck*".



Gezien de stijl van het orgelmeubel en de pijpen met inscripties van de middentoren van de hoofdkast is dit forse 12-voets orgel gemaakt door de in die tijd meest bepalende orgelmaker in deze kontreien, *Andreas de Mare* (ca. 1525-1599). De Mare kwam van oorsprong uit Gent en was hugenoot, een sympathisant van de protestantse beweging en woonde vanaf 1555 met zijn gezin in Groningen. In Vlaanderen was zijn vader ook al orgelmaker en heeft Andreas enkele instrumenten gemaakt waarvan nog een enkel restant aanwezig is. Van de



waarschijnlijke schenker van het orgel, Johan (danwel Roelof?) van Munster, wonend op de borg Duirsum in Den Ham te Loppersum, is bekend dat hij nog steeds met het katholicisme sympathiseerde.

Hoogstwaarschijnlijk bestond dit orgel uit een Hoofdwerk (HW) en mogelijk een klein Borstwerk (BW) met één register, een tongwerk (Regaal), zoals dat door hem ook in Norden (1566-67) en in Emden 1577-82) was gemaakt. De structuur, proportie en indeling van de onderkast doet deze aanleg als zeer waarschijnlijk vermoeden. De grote kast was, evenals bij de orgels in Norden en Emden, van beschilderde vleugeldeuren voorzien. De hengselpennen ervan zijn nu nog aanwezig: de grote zijwangen van Hinsz hangen er sinds 1735 aan. De beide begrenzende stukjes hout met een iets schuin-ronde bovenkant (in de vorm van een pedaal boventoets) laten zien dat het orgelluik op dat stukje hout

in gesloten toestand kon worden klem geduwd. De toegang tot de klaviatuur was door toegangspoorten in de onderkast. Als het orgel al in 1562 aan de westwand heeft gestaan zal het balkon qua stijl laat gotisch geweest zijn (zoals bij het oxaal in Holwierde te zien is).

De balgen waren in dat geval geplaatst in een grote balgkast achter het orgel die tot tamelijk ver in de torenruimte reikte. De opgang naar het orgel was via de



stenen trap in de noordmuur naar de toren en de gewelven, voorheen in de toren onder het orgel, nu in de kerk rechts onder het orgel. Stond het instrument nog op het oxaal dan waren de balgen op de kerkzolder geplaatst en is de balgkast iets later gemaakt.

In de 2<sup>e</sup> helft van de 16<sup>de</sup> eeuw werden in Nederland onder politiek moeilijke omstandigheden orgels gebouwd en was de levensduur van de instrumenten soms maar kort. Toch weerhield dit veel kerkbesturen, geholpen door de ook toen al machtige adel, niet om in de belangrijkste kerken van de landstreek forse investeringen te doen voor een fraaie en onbekrompen katholieke uitmonstering van de kerken, inclusief datgene van wat men voor de muziek nodig achtte. Loppersum was als dekenaatkerk met die van Bedum en Appingedam de grootste in de toenmalige Ommelanden en als kerk na de stad Groningen de belangrijkste met een proost als hoofd. Geen wonder dat men ook een vorstelijk orgel in de kerk liet bouwen.



In het Groningerland was de beeldenstorm van 1566 minder heftig dan in andere gewesten. Op veel plaatsen waren uit voorzorg de nodige kostbaarheden al uit de kerken verwijderd en opgeslagen. De orgels liet men vaak met rust en soms speelde men zelfs op het orgel tijdens 'het stormen', bv. in Winsum. In de kerk van Loppersum werden in 1566 door twee uitgetreden priesters en een ijverige schoolmeester wel beelden vernield. Al voor die tijd hadden de ex-pastors Marcus en Johan er in gewone kledij reformatorische preken gehouden. Ook in de periode 1568-1612 was het tot aan het Twaalfjarig Bestand een roerige periode in de vaderlandse geschiedenis. De 80-jarige oorlog had inmiddels ook in het noorden van de

Nederlanden haar tol geëist. De watersnoodramp van 1570 (Allerheiligenvloed) die ook de Ommelanden zwaar trof kwam daar ook nog eens bij. Toch was het in Noord-Nederland, afgezien van incidenten, relatief rustig en was er een opvallend grote tolerantie inzake godsdienstvrijheid. Toen echter met het verraad van Rennenberg van de stad Groningen in 1580 ook in de Ommelanden een katholieke ‘restauratie’ werd ingeluid werd alles weer minder zeker. Dat feit had echter wel tot gevolg dat er in de periode tussen 1580 en de Reductie van Groningen in 1594 (de overgang naar het Protestantisme) in ettelijke kerken fors werd geïnvesteerd in een nieuwe uitmontering van het interieur, dus ook hier en daar in orgels. Allerlei kerken werden opnieuw gewijd omdat men vond dat ze in tussentijd ‘ontheiligd’ waren. De Nicolaïkerk te Appingedam is daar een goed voorbeeld van



(1571). Daar, en op zoveel plaatsen elders in de provincie, betrof het ook herstelwerk na de watersnoodramp in 1570.

De dekenaatserk van Loppersum kreeg als een van de belangrijkste kerken in de regio vanzelfsprekend extra aandacht. De door hertog Alva nieuw benoemde (vrij milde) bisschop Knijff uit Groningen wijdde in 1580 de Petrus & Pauluskerk van Loppersum opnieuw. Men hield daarbij met een stoet in het wit geklede priesters een processie in en om de kerk om *“alle altaeren, bilden und kercke to Loppersum wederomme [te] hillygeden (heiligen)”*. Het is niet onmogelijk dat in dat kader het orgel in Loppersum ook net was uitgebreid met een Rugpositief en daarmee ook met een groter orgelbalkon.

### **De periode ca. 1580/90**

Dit Rugpositief (RP) van 6 voet en de borstwering zijn gemaakt in de typerende Bremer ‘Knorpelstil’ die overigens door de verspreiding van veel

voorbeeldboeken vanuit Vlaanderen was begonnen. Kast en balkon kunnen worden gedateerd rond 1580/90. De ornamentiek op de RP-kast is deels van iets latere datum dan die op het HW, maar toont toch ook verwantschap met het HW.



Het kleine orgel van Andreas de Mare in Stellichte (D). De vormgeving van de tussenvelden komt overeen met die in Bremen-Ansgarii. Ook de rechte hoeken tussen boven- en onderkast zien we in Loppersum, maar dan opgevuld met figuratief snijwerk.

De familie De Mare was, door de na 1580 voor protestanten moeilijker situatie dan voorheen, uitgeweken naar de vrijstad Emden waar in die tijd een protestantse vluchtelingengemeente was. Andreas was inmiddels op leeftijd gekomen en zijn zoon **Marten de Mare** (1545-1612) werkte daarom ook veelvuldig in Groningen en de Ommelanden omdat de familie De Mare hier veel



orgels in onderhoud had. Er zijn heel weinig berichten in archieven van andere orgelmakers dan De Mare die in deze tijd aan de orgels in Groningen werkten. Dat zoon Marten de mogelijke orgelmaker van het Lopster RP geweest zou kunnen is alleen daarom al aannemelijk. Maar er is meer. Tezamen met de vaste schrijnwerkers uit het Kistemaker gilde was hij in dit Duits-Nederlandse kustgebied bij de orgels dé vertegenwoordiger van de meubelstijl zoals die ook in Loppersum te zien is. Ook de qua vorm enigszins overeenkomende kroonlijsten van HW en RP met bloklijsten duiden op een stilistische voortzetting van ‘eigen huis’.

Als het orgel van vader De Mare van 1562 nog op het oxaal stond is het zeker bij de omvangrijke verbouwing van 1580/90 naar de westwand overgebracht. Stond het orgel vanaf 1562 al aan de westwand, dan moet in het kader van de bouw van het nieuwe RP het oude orgelbalkon deels zijn vervangen door een nieuw ruimer balkon. Dat laatste lijkt het meest waarschijnlijk want de nu nog aanwezige oude balkconstructie laat duidelijk zien dat er direct naast de oudste balken iets nieuwere en kleinere zijn bijgemaakt in afwijkende vorm en onderlinge verdeling maar die qua passing overeenkomen met alle aanwezige panelen met togen van de huidige borstwering, m.i.v. de breedste twee togen. De huidige friestekst uit Psalm 150 is zo gezien niet van 1562 maar moet eveneens uit deze bouwperiode dateren. Deze tekst is n.a.v. Psalm 150, vers 4 en 5 en luidt aldus:

*“Psalmus CL – Laudate eum in tympano et choro – laudate eum in chordis et organo – laudate eum in cimbali bene sonantibus”*. Vertaald: *“Prijst Hem met klok- en koorzang, prijst Hem met snaren en orgel, prijst Hem met schoon klinkende cymbalen”*.

Het ‘mannetje met de bel’ met het Timani Petri wapen naast het orgel heeft in een eerdere toestand waarschijnlijk deel uitgemaakt van de borstwering of stond op een van de orgelkasten als bekroning, wellicht het RP. De klok zal een misbel zijn geweest. Dit zal eveneens in 1590 zo zijn gemaakt, immers de functie van deze klok is in een Calvinistische liturgie niet voor de hand liggend, dus lijkt 1665 (zie verderop) niet waarschijnlijk. Voor het bijbehorende T/P wapen zal hetzelfde gegolden hebben en ergens op de orgelkast een plek gehad hebben.

De indeling van de toogpanelen met hermen en kariatiden zoals die in 1957 door de kerkrestauratieopzichter Veldman is getekend lijkt in het zijaanzicht wel min of meer juist te zijn. Echter, het in 1958 verwijderde brede deel aan de uiteinden, dat ook uit de 16<sup>de</sup> eeuw dateert (!), was het deel zonder friestekst eronder dat recht of iets schuin naar voren aansluitend aan de drie smallere delen was bevestigd. Alleen niet aan de zijwand van het RP, zoals bij Veldman, maar aan de achterzijde direct bij de muur. Zo kon bij geopende orgeldeuren de friestekst nog in z’n geheel zichtbaar blijven. De drie huidige toogdelen met tekstfries waren dus haaks op de achtermuur geplaatst. Het deel ervan tegen de RP-kast was mogelijk ook iets schuin gemonteerd. De borstwering was tegen de buitenste stijlen van de onderkast aan gebouwd ter extra stabilisatie van zowel kast als

balkon. De poortjes van de onderkast fungeerden zo opnieuw als toegang tot de klaviatuur. Of de RP-kast in ca. 1590 een pijpenfront aan de zijkant heeft gehad, zoals in 1959 als zodanig was gereconstrueerd, is discutabel gezien de aanwezigheid van de ronde overhoekse zijtorens (die overigens in 1665 zijn vergroot; zie verderop). Bij de Hollands-Hamburgse school kwamen zijvelden wel voor maar voor zover we weten niet bij De Mare en diens school in het Groningerland (Evers, Waelckens en Faber). Zij brachten hetzij overhoekse zijtorens of hoek-zijvelden aan. In Zuid-Nederland kwam het wel voor, bv. Middelburg Abdijkerk, Jan Roose, 1602) Het is temeer niet waarschijnlijk omdat, zoals al eerder gemeld, bij de HW-kast is aangetoond dat er in de 16<sup>de</sup> eeuwse situatie grote vleugeldeuren zijn geweest en daarom dan dus ook bij het RP. Ook is het niet logisch hermen achter geopende vleugeldeuren te verstoppen zoals anders in de huidige situatie bij geopende deuren het geval zou zijn geweest. Het mogelijk aanwezige Borstwerk van 1562 zal bij deze uitbreiding waarschijnlijk alweer zijn verwijderd: er is gezien de hoogteverhoudingen van de HW-onderkast met lessenaar e.d., die nog oorspronkelijk lijkt, geen plaats voor een derde klavier. Op de mogelijk toen daarvoor in de plaats komende panelen (nu nog aanwezig) waren vóór het opnieuw kleuren van het kastwerk afdrukken van ornamentiek zichtbaar (familiewapens en/of tekstborden van de stichters van het werk?). Deze plekken zijn uiteraard eerst gedocumenteerd.

Vanaf ca. 1580/90 had het vorstelijke orgel dus waarschijnlijk twee klavieren en een aangehangen pedaal en ca. 20 registers. Beide orgelkasten zijn proportioneel aan de grootte van de kerk gelieerd: het HW met pijpen beginnend vanaf 12 voet; het RP met pijpen vanaf 6 voet. De breedte tussen de nog oude stijlen waar zich de klaviatuur bevindt is precies breed genoeg voor een klavieromvang van  $F^1.G^1.A^1.B^1.H^1 - g_2.a_2$  (50 tonen) met bakstukken van gangbare breedte (40 mm), uitgaande van een octaaf-toetsbreedte van 186 mm.. De huidige breedte van de toetsen van 1735 die gedurende de renaissance en de barok heel gangbaar was, is dan ook hieraan gelijk. Het klavier was dus aangevuld met een half contra octaaf. Het aangehangen pedaal had een omvang die waarschijnlijk niet anders geweest kan zijn dan van  $F - c_1, d_1$  zonder  $cis_1$  en was in deze situatie aan contra F aangehangen en had dus de omvang  $F_1 - c_0, d_0$  zonder  $cis_0$ . Het toegevoegde RP zal de toenmalige standaard omvang van  $F.G.A - g_2, a_2$  hebben gehad om zodoende een Prestant 6 voet te kunnen herbergen. Het HW had dus een Prestant 12 voet (6 voet klinkend, dubbel sprekend in de tussenvelden van de HW-kast als spiegelvelden)) met, gezien de diepte van de HW-kast, mogelijk ook een Bourdon 12 vt disc. (vanaf  $dis_0$ ). De bas-discant deling van het HW moet, gezien de plaatsruimte voor de baslade achter de vijf tonen in de middentoren (zie ook bij 1665), tussen  $d_0$  en  $dis_0$  gelegen hebben, waarbij de  $cis_0$  nog op de rechter discantlade een plaats had.

Ik noem 12 en 6 voet hier als algemene duiding om de klavieromvang als begrip op zichzelf te kunnen noemen. In werkelijkheid is de kastmaat nog hoger

vanwege de lage toonhoogte en waren er dus langere pijpen dan vanaf 12 en 6 voet, eerder vanaf 14 en 7 voet. De toonhoogte was namelijk ca. een grote terts lager (de F klonk ongeveer als een lage Cis, de zg. G-stemming) dan de latere barokke toonhoogte (de z.g. C-stemming,  $\frac{1}{4}$  tot  $\frac{1}{2}$  toon boven normaal). Al het discantpijpwerk op de windladen zal in tertsofstelling gestaan hebben. Zeer waarschijnlijk waren er sleepladen voor HW en RP met de RP-registertrekkers in de RP-kast zoals dat ook nu nog het geval is. De stemming was ongetwijfeld middentoon.



Het voormalige orgel van Marten de Mare (1612) in de vm. Ansgariikirche te Bremen. De pedaaltorens zijn 18<sup>de</sup> eeuws, het middengedeelte is nog 17<sup>de</sup> eeuws, het frontpijpwerk laat 19<sup>de</sup> eeuws. Goed te zien zijn de paviljoens op de torens en de met langere pijpen doorbroken tussenvelden in het Rugpositief.

### Ornamentiek en kleuruitmonstering

De beide orgelkasten waren dus voorzien van grote luiken die allicht waren beschilderd met bijbelse figuren of taferelen. Het balkon was vrijhangend, alhoewel het wel extra, enigszins schuin in de achtermuur bevestigde steunbalken gehad zou kunnen hebben, al dan niet betimmerd met een misschien ook beschilderd afdekplafond. De nu onder het orgel aangebrachte draagconsoles met satyrs hebben, ondanks die mogelijk extra steunbalken, hoogstwaarschijnlijk altijd deze positie gehad.

Het HW zal vrij lage paviljoens hebben gehad gezien de relatief korte afstand van de kast tot aan het gewelf. Dit in combinatie met, aansluitend op de naar verhouding dunne kroonlijst, rank-en bladwerk van waaruit de paviljoens a.h.w. oprijzen. De voluten ervan zijn nog steeds op het kastwerk aanwezig, zij het op een andere plaats. De huidige voluten onder aan de torens dateren namelijk van 1562 en/of 1580/90 en moeten vóór 1803 boven op de torens en de zich daarop bevindende paviljoens hebben gestaan. Op het RP zal een vergelijkbare werkwijze zijn gevolgd maar hier was wel meer hoogte beschikbaar. Dus bij het RP een hoger paviljoen met daarop het proportioneel bijpassende voluut. Wellicht met daar bovenop het ‘mannetje met de bel’ en het T/P wapen. Ook dit voluut moet in 1803 zijn verplaatst naar onder de RP-middentoren en is toen ook het balkje in de muur naast het orgel aangebracht met het belmannetje.

De meubelstijl van het orgel (1611-12) van Marten de Mare in de Ansgarii-kerche te Bremen laat een duidelijk en buitengewoon fraai voorbeeld zien van De Mare's fronten en hun indeling. Ook bij twee andere orgels uit de De Mare-school zien we vergelijkbare elementen. De frontpijpendeling van het fraaie RP in Bremen als voorbeeld geeft in Loppersum een uitstekende oplossing voor het plaatsen van zoveel mogelijk sprekende pijpen, waaronder ook enkele Quintadena pijpen. Een door mij gemaakte reconstructie geeft daarvan een exact sluitend beeld m.b.t. de klavieromvang en de pijpopstelling van destijds.

Het orgel was in de voor reformatorische tijd tot aan 1665 zeer waarschijnlijk gepolychromeerd in een bonte kleurstelling. In 1665 zal de kleur stellig zijn gewijzigd in een meer terughoudende reformatorische stijl met minder kleur. Naar de toentertijd veel voorkomende stijl zullen nog wel veel bladgoud-accenten (vergulde profielen en met goud ‘opgehoogd’ lofwerk) zijn aangebracht. Het Faberorgel van Zeerijp van 1651 is met een dergelijke kleurstelling een fraai voorbeeld. Het tekstfries van de borstwering met de vergulde letters heeft wellicht een zwarte of heel donkerblauw geschilderde achtergrond gehad n.a.v. de gevonden kleurresten. De beide brede, dwars schuin t.o.v. de balkonuitbouw aanwezige afdekplanken van de borstwering, aanvankelijk zonder tekst, werden in 1665 van gouden opschriftletters voorzien: aan de linkerzijde van het orgel ‘Renovatum’ en aan de rechterzijde ‘Anno 1665’. Deze tekst is in 1912 na het aflopen van de kast opnieuw in dezelfde letters met goudverf aangebracht. Het oude goud was er onder nog aanwezig.



De vormtaal van het nog aanwezige snijwerk van 1562, de satyrs en bokkebaarden en die van de kariatiden van de borstwering is van hoog niveau en hoogst interessant. Ze vormen het onderwerp van een uitgebreid nader kunsthistorisch onderzoek.

### Dispositie

De mogelijke dispositie van het orgel van ca. 1580/90 is gebaseerd op diverse archivalische gegevens van het werk van de familie De Mare. Dat is redelijk goed mogelijk omdat hun disposities, zoals bij zoveel orgels in deze periode, tamelijk eenvormig waren. De nog overgebleven kasten en de sporen en maatgegevens van de kast in Loppersum en elders leveren dan het volgende beeld op.

De Zink 8 vt en Touzijn 8 vt (Dulciaan) van Andreas de Mare (1571) te Appingedam (Niicolaïkerk).

| <b>Manuaal</b> (bovenklavier) |           | Klinkend:             | <b>Rugpositief</b> (onderklavier) |         | Klinkend:         |
|-------------------------------|-----------|-----------------------|-----------------------------------|---------|-------------------|
|                               |           | <b>vt - Fctr.oct.</b> |                                   |         | <b>vt-Fgr.oct</b> |
| 1. Prestant                   | 12 voet   | (8)                   | 13. Prestant                      | 6 voet  | (8)               |
| 2. Bourdon disc.              | 12 vt     | (16)                  | 14. Quintadena                    | 6 vt    | (8)               |
| 3. Holpijp (roeren)           | 12 vt     | (8)                   | 15. Octaaf                        | 3 vt    | (4)               |
| 4. Octaaf                     | 6 vt      | (4)                   | 16. Openfluit                     | 3 vt    | (4)               |
| 5. Doesfluit (Hp)             | 6 vt      | (4)                   | 17. Fluit                         | 1½ vt   | (2)               |
| 6. Nasat                      | 4 vt      | (3)                   | 18. Sifflet                       | 2/3 vt  | (1)               |
| 7. Quintfluit                 | 2 vt      | (1½)                  | 19. Groot-Scherp                  | 6 sterk | (1)               |
| 8. Groot-Mixtuur              | 6-8 sterk | (2)                   | 20. Toezijn                       | 6 vt    | (8)               |
| 9. Cimbels                    | 3 st      | (2/3)                 |                                   |         |                   |
| 10. Trompet                   | 12 vt     | (8)                   |                                   |         |                   |
| 11. Zink disc. v.a f0         | 6 vt      | (8)                   |                                   |         |                   |
| 12. Trompet bas               | 3 vt      | (4)                   |                                   |         |                   |

### **Pedaal**

Klavieromvang: F.G.A. – c1, d1.

Pedaal aangehangen aan het contra-octaaf van het Manuaal , F1 – c0, d0.



Omvang Hoofdmanuaal:

F<sup>1</sup>.G<sup>1</sup>.A<sup>1</sup>.B<sup>1</sup>.H<sup>1</sup> – g2.a2 (50 tonen).

Omvang Rugpositief:

F.G.A. – g2.a2 (38 tonen)

Bas-discant deling HW tussen d0 en dis0.

### ***Nevenregisters***

Tremulant generaal (opliggend, mogelijk met ‘dubbele klap’ – stijl Uulcke Dirxcks, Sneek) en tremulant RP (inliggend)

Geen manuaalkoppel.

Afsluiters Manuaal en Rugpositief?

Nachtegaal (en trommel?)

Stemming : middentoon

Toonhoogte: G-stemming, ca. een terts lager (f klinkt als c – koortoon).

### **De periode ca. 1591-1664**

In de periode van 1590 tot aan ca. 1620 ging het economisch over het algemeen niet best in Groningen en hadden de steden en dorpen hun handen vol aan het herstel van water- en oorlogsschade en aan de nieuwe inrichting van de kerkgebouwen voor de protestantse eredienst. Pas na 1620 zien we een opleving van de orgelbouw in Stad en Ommelanden ontstaan. In deze periode herstelde en verbouwde met name ***Anthoni Waelckens*** (ca. 1585-1646), een schoonzoon van de jongste zus van Andreas de Mare I, veel orgels in deze contreien. Vanuit zijn rechtstreekse familierelatie met De Mare heeft hij ook in Loppersum mogelijk het reguliere onderhoud in deze periode verricht.

### **De periode 1665-1734**

In 1665 is het orgel gerestaureerd en verbouwd door ***Hendrik Huisz*** (ca. 1620 - 1667) uit Groningen. ***Andries de Mare*** (ca. 1615-1681), stiefzoon van Anthoni Waelckens, was, gezien zijn persoonlijke moeilijkheden in die tijd, niet in staat om een zo groot karwei aan te kunnen; niets wijst bovendien op zijn stijl. Bovendien bevinden Huisz' inscripties zich (eveneens) op de zeven niet meer aangesloten oudste pijpen in de HW-middentoren.

Vanaf 1668 was ***Jonas van Welt*** (ca. 1638-1715) de organist van deze kerk en tevens herbergier. Hij was gehuwd met Sara Tobias Venhuizen wiens grafzerk nog in de kerk aanwezig is. Hij was de zoon van de destijds bekende Jonas Jacobs van Welt die ook een landelijk bekend keurmeester van orgels was. Van 1644-1662 was vader Van Welt organist van de Martinikerk te Groningen. De jongste broer van Jonas, Jacob Jacobs, was vanaf 1662 organist van het toen nieuwe Faberorgel in Zeerijp. Ook hij repareerde orgels, o.a. dat van Zeerijp en wellicht ook wel Loppersum. De invloed van deze belangrijke organistenfamilie was kennelijk zo groot dat een grote ombouw in Loppersum plaats kon vinden.

Hendrick Huisz had twee broers, Berendt en Johannes. De drie broers waren afkomstig uit Eckwarden of Atens (Butjadingerland) waar ze even later in Oldenburg de orgelmakerij van hun leermeester Harmen Kröger hadden voortgezet. Kort na 1655 kwam Hendrick naar Groningen en vrij kort daarna ook Johannes. Al gauw kregen zij de opdracht om een nieuw orgel in Noordwolde te bouwen (voltooid in 1658). Berendt ging uiteindelijk in 1661 naar Glückstadt. Zijn neef was Arp Schnitger die bij Huisz in de leer kwam en diens fraaie orgel de St. Cosmaekirche in Stade (D) had voltooid na het overlijden van Huisz. De twee andere nog overgebleven orgels van Huisz in Groningen staan in 't Zandt en Kantens.

Wat er bij deze ombouw is gebeurd kan opnieuw slechts als hypothese bij benadering worden gekenschetst. Ook hier kan echter weer aan de hand van het orgel zelf en de kennis die er inmiddels over de orgels van Hendrick Huisz is opgedaan, m.n. dat van Noordwolde en Kantens, het nodige worden herleid. O.a. de relatief lage piedestallen van de voor 1958 aanwezige kolommen duiden op een 17<sup>de</sup> eeuwse factuur. Het complete orgelmeubel laat veel verbouwssporen zien die allemaal terug te voeren moeten zijn op 1665. Het zal dus een omvangrijke verbouw zijn geweest en het werk werd kennelijk dus constructief ook grondig aangepakt. Het zal wellicht ook nodig zijn geweest na een mogelijke verzakking van de voorheen licht ondersteunde vrijhangende constructie. De vorm van het balkon moet hoogstwaarschijnlijk zijn uitgebreid zoals in de huidige vorm nu weer (opnieuw) te zien is. Naast de twee draagkolommen kregen de hoeken van het balkon geen zuilen maar draagpalen met daar tegenaan een zwaar grenen beschot in gordijnvorm dat vervolgens als Trompe l'oeil in imitatie gordijnvorm was geschilderd. Dit alles t.b.v. extra stevigheid van de fundering en in overeenstemming met een deel van het nieuwe lofwerk bij de pijpvoeten. De 16<sup>de</sup> eeuwse panelen met de grootste toogbogen werden nu naar de uiteinden verzet en de basementlijst kreeg op die plekken de tekst mee "*Renovatum / Anno 1665*", geschilderd op al bestaande, dus laat 16<sup>de</sup> eeuwse afdekplanken. Het opschrift op de basementlijst werd opnieuw ingedeeld waarbij enkele letters in de aansluithoeken van de RP-kast bijna uit het zicht verdwenen zoals nu ook weer het geval is. Het zware grenen beschot in gordijnvorm zien we nadien qua draperieën terugkomen in Noordbroek (Schnitger-1696), maar dan van eiken en rijk gesneden in plaats van geschilderd. Het in 1665 toegepaste grenenhout werd bij de kastrestauratie in 1958 voor 19<sup>de</sup> eeuws of van 1912 gehouden. Voor de asymmetrische uitbouw aan de zuidkant klopte dat ook, voor het overige echter niet. Grenen werd in de orgelbouw immers ook al veel eerder gebruikt omdat alle houtwerk toch in een kleur gezet werd om ouderdoms- en stijlverschillen te camoufleren ten gunste van de eigen nieuwste modestijl. Een goed Gronings voorbeeld daarvan is het orgel van Schnitger en Hinsz van de Pelster-gasthuiskerk te Groningen.



Het orgel van Hendrick Huisz in Noordwolde (1658) dat veel van dezelfde kenmerken heeft die bij de verbouw door Huisz in Loppersum in 1665 eveneens moeten zijn toegepast.

Niet alleen in de 17<sup>de</sup> eeuw, maar later ook Schnitger en Hinsz maakten naar Midden-Duits voorbeeld als het even kon graag ruime orgelbalkons vanwege het educatieve element en om er met instrumentale en vocale musici samen op te musiceren. Daardoor konden o.a. de vele leerlingen van de organisten de

verrichtingen van de organist volgen in het kader van kerkdiensten, groepslessen en openbare bespelingen die in die tijd gegeven werden. Zo zien we ruime balkons in Uithuizen, Zandweer, Appingedam, Midwolda en Harlingen. Of iets kleiner maar toch nog vrij ruim zoals te Noordbroek en het Groningse Pelstergasthuis.

De HW-middentoren zal in 1665 zijn verruimd en konden er i.p.v. vijf nu zeven pijpen in staan. Het middendeel van het snijwerk bovenaan is namelijk 17<sup>de</sup> eeuws, de hoekstukken 16<sup>de</sup> eeuws en in de basementprofielen zijn de opvulstukken goed zichtbaar.

Huisz verruimde ook de ronde RP-zijtorens en hij verdiepte de kast met een tussenstuk achter de ronde zijtorens ook enigszins. De uitmonstering van de tussenvelden van HW en RP moet ook zijn gewijzigd. De tussenvelden in het RP werden nu niet meer doorsneden door enkele grotere pijpen maar er kwamen vier gescheiden tussenvelden voor in de plaats van net iets ongelijke hoogte, de ondervelden net iets hoger dan de bovenvelden. Net als voorheen werden in de fronttorens wel weer enkele pijpen van de Quintadena 8 voet geplaatst zoals ook in Noordwolde, Zeerijp, 't Zandt en Kantens het geval is geweest. De mogelijk voordien aanwezige HW-spiegelvelden zullen eveneens zijn vervangen door vier tussenvelden zoals bij het RP.

In de Huisz-situatie stonden er minder maar wel wijdere pijpen in de tussenvelden dan in de huidige situatie, hetgeen het front een geheel ander aanzien geeft. Het heeft er alle schijn van dat Huisz dus een belangrijk deel van het front door nieuwe pijpen heeft vervangen. De 14-voets kast was immers te hoog om de grootste pijpen van een 8 (7) voets prestant in de zijtorens te plaatsen. M.u.v. de middentoren verhoogde Huisz bij de basementlijst daarom het plaatsingsniveau van de frontpijpen en dichtte hij deze positie aan de voorzijde af met extra planken. Achter deze verhoging kon hij tevens de door hem typerende verticale houten conductvervoerstukken vrij onzichtbaar opstellen en zodoende aan de frontpijpen voetstukken van gelijke lengte aansolderen, zoals in Stade en in Noordwolde.

De orgeldeuren bleven, zij het dat de deuren als gevolg van de frontwijziging en deels nieuw lofwerk wel iets moeten zijn aangepast, c.q. iets vergroot.

Zoals ook in die tijd (al) veel werd gedaan zal bij de ombouw veel pijpwerk van 1562 opnieuw gebruikt zijn en een andere functie hebben gekregen. De bestaande HW-frontpijpen kregen al met al een andere functie, namelijk deels voor het Manuaal en deels voor het Pedaal. Als er al vergulde vlammen tussen de pijpvoeten van het hoofdwerkfront zijn geweest (een interpretatie van 1959) zullen deze toen al vervangen zijn door snijwerk, of waarschijnlijker, met trompe-l'oeil beschilderde houten schotten in snijwerkvorm (zoals deze in Holwerde en Noordwolde deels nog aanwezig zijn, c.q. waren). Het snijwerk uit 1562 boven aan de pijpuiteinden bleef uiteraard zoals bestaand.

Huisz wijzigde het orgel van een 'F-' in een 'C-orgel' met een klavieromvang van C.D.E.F.G.A – c3, het pedaal waarschijnlijk van C.D.E.F.G.A – c1. Hij zal daarom naast een nieuwe klaviatuur ook nieuwe windladen aangebracht hebben (bij Huisz gangbaar als springladen uitgevoerd) en zal ook vrij zeker een vrij pedaal hebben gemaakt dat naast het HW in de hoofdkast stond. Na deze verbouwing moet het orgel ca. 25 registers hebben gehad en was het zo het grootst qua omvang in haar geschiedenis tot heden.

De ladeopstelling in de hoofdkast zal, zoals bij meer orgels in dit gebied in die tijd, als volgt zijn geweest: HW-lade rechts (noordzijde, NZ), zijtoren NZ met Prestant 8 vt HW vanaf D. Links (zuidzijde, ZZ) op gelijke hoogte het pedaal, linker zijtoren met Prestant 8 vt vanaf D van het pedaal (voorheen Dis). De vier tussenvelden waren in die situatie dus met minder (en wijder) gemensureerde pijpen bezet dan in de huidige situatie (prestantpijpen van 1735). Alle velden sprekend, de bovenste voor het pedaal, de onderste voor het Manuaal (HW). Achter de middentoren van de hoofdkast stonden de grootste pijpen van het nieuwe vrije pedaal opgesteld (voorheen die van het contra-octaf). De pijpen in de HW-middentoren vormden zo een onderdeel van het nu vrije pedaal: de baspijpen t/m F (klinkend ca. Cis of D) van de middentoren zullen als Prestant 16 vt aangesloten zijn geweest. De toegevoegde pedaalpijp voor de C kan als gedekte pijp achter de middentoren gestaan hebben. De toonhoogte kon eenvoudig naar C-laag koortoon worden aangepast: de F-pijp klonk reeds bijna als een C-koortoon vanwege de oude G-stemming bij De Mare en deze pijpen konden dus eenvoudig op de c-plaats gezet worden.

De windvoorziening, die vanaf de 16<sup>de</sup> eeuw tot aan 1949 in een balghuis tot deels in de toren gestaan heeft, zal zijn gerestaureerd of met een balg zijn uitgebreid (balgmaat 7½ bij 4 of 5 voet).

De dispositie van het HW zal, naar wat we van Huisz weten, iets zijn verkleind ten gunste van het vrije pedaal. Huisz maakte voor zover we weten geen dubbelkoren. Deze zullen dan wel zijn weggenomen en uit de vulstemmen zal op het RP ook een aparte Octaaf 2 vt zijn gedisponeerd. De verticale onderlijst onderlangs het klavier (een andere dan die er nu is) zal nog ruimte hebben geboden aan een aantal extra registertrekkers. Dit als een verder doorgaande stijl naar beneden dan nu het geval is (met een daardoor kleiner pedaalluik dan sinds 1735). Aan het huidige kastwerk is te zien dat daaraan later gewijzigd is. Het aantal beschikbare registers zal daarbij logischerwijs over de werken verdeeld zijn. Zoals bij het nu nieuwe pedaal: de oude Prestant 12vt en Trompet 12vt nu tot Prestant 16vt en Bazuin 16vt aangevuld. De Toezijn van het RP zal eveneens naar het pedaal verhuisd zijn. Deze Touzijn, in de 17<sup>de</sup> eeuw ook wel Kromhoorn genoemd (zie pedaal Noordwolde – 'Kromhoorn' 4vt), zal een wijde Dulciaanmensuur kunnen hebben gehad zoals die nu nog in Appingedam aanwezig is. De Zink van het HW nu als pedaal-Cornet 2vt.. Schnitger zou in Middelstum bij de ombouw in 1695-96 van het Waelkensorgel aldaar van 1617

iets vergelijkbaars doen (alleen dan op het HW geplaatst vanwege het aangehangen pedaal) en Hinsz deed te Appingedam in 1744 evenzo. Mede gelet op de disposities van Noordwolde en Garmerwolde (waarschijnlijk Waelckens, ca. 1625 met een pedaal van Andries de Mare, 1657), kan de dispositie na de ombouw in 1665 hypothetisch als volgt geweest zijn:

| <b>Manuaal</b> (bovenklavier) |           | <b>Rugpositief</b> (onderklavier) |         | <b>Pedaal</b> |         |
|-------------------------------|-----------|-----------------------------------|---------|---------------|---------|
| 1. Prestant                   | 8 voet    | 11. Prestant                      | 4 voet  | 20. Prestant  | 16 voet |
| 2. Bourdon                    | 16 vt     | 12. Quintadena                    | 8 vt    | 21. Octaaf    | 8 vt    |
| 3. Holpijp                    | 8 vt      | 13. Doesfluit (Hp)                | 4 vt    | 22. Octaaf    | 4 vt    |
| 4. Octaaf                     | 4 vt      | 14. Octaaf                        | 2 vt    | 23. Bazuin    | 16 vt   |
| 5. Openfluit                  | 4 vt      | 15. Quintfluit                    | 1½ vt   | 24. Dulciaan  | 8 vt    |
| 6. Quintfluit                 | 3 vt      | 16. Tertiaan                      | 2 sterk | 25. Cornet    | 2 vt    |
| 7. Fluit                      | 2 vt      | 17. Mixtuur                       | 4 st    |               |         |
| 8. Sifflet                    | 1 vt      | 18. Cimbels                       | 3 sterk |               |         |
| 9. Mixtuur                    | 4-6 sterk | 19. Kromhoorn                     | 8 vt    |               |         |
| 10. Cimbels                   | 3 st      |                                   |         |               |         |
| 11. Trompet                   | 8 vt      |                                   |         |               |         |

Omvang manualen: C.D.E. F.G.A. – c3 (45 tonen)

Omvang pedaal: C.D.E.F.G.A. – c1

### ***Nevenregisters***

Tremulant generaal (opliggend)

Manuaalkoppel (schuifkoppel)

Pedaalkoppel?

Nachtegaal (en trommel?)

Stemming : middentoon

Toonhoogte : laag koortoon, ca. ¼ toon hoger dan normaal

Na deze verbouw functioneerde dit fraaie orgel tot aan de volgende verbouw. In deze periode heeft Groningen wel weer twee grote watersnoodrampen beleefd, namelijk in 1686 (de Sint Maartensvloed) en de Kerstvloed van 1717. Dit zal ook de toestand van dit orgel bepaald geen goed gedaan hebben. Pas na 1725 komt men de gevolgen enigszins te boven en begint er een periode van welvaart. Het is niet bekend of na 1691 de meestergezel van Arp Schnitger, Johannes Radeker, aan het orgel gewerkt heeft. Maar het is wel waarschijnlijk omdat Schnitger in die periode in snel tempo een monopolypositie verwierf wat betreft het onderhoud van de Groningse orgels.

### **De periode 1735-1802**

In 1735 werd het orgel opnieuw geheel gewijzigd, nu door de nog jonge *Albertus Anthoni Hinsz* (1704-1785) uit Groningen. In het vervolg van de dispositie-



verzameling (1815) van Joachim Hess wordt het jaartal 1736 genoemd. Het orgel zal mogelijk in dat jaar zijn opgeleverd en in gebruik zijn genomen.

In de hoofdkast kwam een geheel nieuw Manuaal met nieuw regeerwerk (register- en speelmechaniek) in de stijl van zijn eerder gemaakte orgels te Leens en Zandweer (de briljante stijl van Hinsz' 6 jaar eerder jong gestorven schoonvader *Frans Caspar Schnitger*), m.i.v. nieuwe frontpijpen. Die van de HW-middentoren uittezonderd; deze staan sindsdien als loze sierpijpen in het front. Hinsz verdiepte de HW-kast wel met 5 cm en bracht, evenals in Zandweer en Leens een grenen achterwand aan.

Wat verder opvalt is dat Hinsz grenen snijwerk liet maken voor de HW-kast en voor het RP van lindenhout. Dit mogelijk vanwege het visuele aspect omdat een grenen ondergrond ruwer is. Op afstand geeft dit daardoor meer reliëf terwijl het (voor het oog van de kerkganger dichtbij geplaatste) RP juist gebaat is bij verfijning. Of Hinsz de RP-frontpijpen ook al gemaakt heeft is niet waarschijnlijk, de huidige frontpijpen dateren van 1803. Wellicht heeft hij al wel de frontindeling enigszins aangepast zoals Freytag dat later zou doen in 't Zandt

(1791) en Noordwolde (1802) door tussen oude ook nieuwe frontpijpen te plaatsen. De 16<sup>de</sup> eeuwse vleugeldeuren zijn in 1735 vervangen door grote gesneden sierwangen van grenenhout, die m.u.v. de (daarom!) gebroken wit geschilderde bazuinblazende engel geheel verguld waren (de restanten van deze vergulding waren voor de laatste restauratie nog duidelijk zichtbaar). Ze werden bij het HW niet vastgenageld maar opgehangen aan dezelfde ijzeren hengsels als waar ook de oude vleugeldeuren aan waren bevestigd. De wapens van de adellijke families en schenkers van deze verbouw zijn daarin in de wapenkleuren opgenomen. Links het wapen van "E.H.C. Rengers heer van Farmsum" en rechts "F.C. Smit op Meerum". Onder het orgelbalkon werd een cartouche in dezelfde stijl aangebracht (de tekst met uitspringende vergulde letters op een diep donkerblauw fond). De tekst is als volgt:



*“Dit orgel gerenoveert A° 1735 als domns Henricus ten Oever H.T. Synodi Deputatis aet. 78 Minist. 53 en domns Siwerdus Boelens aet. 38 minist. 15 predikanten en de eers. Peter Aljes Zandt aet. 41 boekhoudend kerkvoogt waren”.*



Ook werd uitbundig (nieuw) snijwerk bij de pijpvoeten aangebracht in de stijl van de vleugelstukken. Dit was nodig omdat het aantal pijpen in de tussenvelden, met veel engere mensuren aanzienlijk groter was dan voorheen. Dit werd vervolgens gecombineerd met rechte stijlen i.p.v. gebogene zoals F.C. Schnitger en Hinsz in die tijd al gewoon waren te doen – zie Zwolle Grote Kerk, Zandweer en Leens. Er was in Loppersum zodoende meer nadruk komen te liggen op de verticale accenten. Deze moesten daarom visueel bij zowel bij de pijpvoeten als bij de bovineinden proportioneel door grote stukken snijwerk worden gecompenseerd. De grote stukken voluutsnijwerk in aansluiting op de middentorens waren een barokke vertaling van de vergelijkbare renaissance-stukken, het opvallende lofwerk bij de paviljoens.

Gezien de Daniël Marot stijl is al het 18<sup>de</sup> eeuwse lofwerk waarschijnlijk gesneden door de Groningse beeldsnijder *Caspar Struiwigh* (1698-1747) of in diens werkplaats mede door leerlingen van hem. Omdat de kastuitmonstering in 1665 zeer waarschijnlijk was geloofd tot naturel eiken moest al het kastwerk nu worden gekleurd omdat, zoals gezegd, ook grenen- en linden hout werd gebruikt. Op veel plaatsen op het orgel is een olijfgroene kleur aangetroffen die van deze tijd moet dateren. Zo bezien moet er een grote gelijkenis met de

kleuruitmonstering van het orgel in de Martinikerk te Groningen zijn geweest waar de kleur expliciet in het archief vermeld is. Of omgedraaid: de kleurstelling van het Lopster orgel in 1735 stond model voor het Martiniorgel toen dit in 1740 in deze kleur werd geschilderd. Evenals daar is ook in Loppersum het lofwerk van 1735 volledig verguld geweest. De overal aanwezige goudresten bewezen dit.

Er is mogelijk nog meer aan het uiterlijk van de gehele westwand gedaan. Tijdens de kerkrestauratie van 1953-59 kwam rechts naast het orgel een frescofragment tevoorschijn. Mogelijk is dit een deel van een baldakijnfresco op zowel hout als muurwerk zoals we die wel meer in Groningen zien, zoals te Noordbroek, Pelstergasthuiskerk, Midwolda en ook ooit te Roden. Dit zou alleszins aannemelijk kunnen zijn omdat daarmee het brede en met de luiken wandvullende uiterlijk nu opnieuw naast een verticaal- ook een breedteaccent meekreeg. Ook konden daarmee de oudere stijlelementen in het 18<sup>de</sup> eeuwse totaalconcept worden ‘geneutraliseerd’ alsof het uiterlijk vrijwel geheel 18<sup>de</sup> eeuws was geworden. We zien eenzelfde visuele aanpak in Midwolda (1772), het Pelstergasthuis Groningen (1774), in Roden (1780, in 1932 ontleisterd) en Noordbroek (1806, of toch al 1768?). Dit noemend kan het dus ook zijn dat dit fresco pas in 1803 is aangebracht.

Aan het uiterlijk werden dus kosten noch moeite gespaard, maar kennelijk was er toch geen geld meer om het binnenwerk van het oude RP te vernieuwen. We zien iets vergelijkbaars in de Groningse Martinikerk nadat Schnitger dat orgel in 1691-92 had gerestaureerd en uitgebreid, maar het oude RP nog moest handhaven. Dat werd pas in 1729 vervangen door een nieuw werk. Het Lopster RP zal technisch zeker hersteld zijn geweest en in ieder geval qua uiterlijk voor een belangrijk deel aan de nieuwe situatie zijn aangepast, getuige al het nu aanwezige snijwerk uit 1735.



Ook bij het HW zien we bezuinigingen. Hinsz heeft bij zijn nieuwe HW-walsbord gebruik gemaakt van een groot aantal walsen van Huisz of wellicht zelfs nog van De Mare. Deze zijn geheel rond terwijl we bij Schnitger en zijn school nooit ronde walsen zien.

Verder zal Hinsz het orgel zeer waarschijnlijk in een variant van de middentoonstemming hebben gestemd (zoals in Zandeweer en waarschijnlijk ook Leens), of wellicht al op wens van Martini-organist J.W. Lustig in de richting van een 1/5 komma middentoonstemming (zie verderop). Dat maakte het wellicht goed mogelijk dat het middentoons gestemde RP van De Mare-Huisz zonder al te veel problemen kon worden geïntegreerd in Hinsz' nieuwe concept.

Dat het mogelijk was om het RP zo lang in een verouderde bouwsituatie te laten pleit voor de hypothese zoals die bij 1665 is beschreven, nl. dat Huisz dit werk toen al heeft aangepast aan de eisen van die tijd en dat het RP-klavier tenminste de omvang C – c3 met kort octaaf had. Zodoende kon Hinsz alvast wel een geheel nieuwe 2-manualige klaviatuur maken met de omvang C – c3 met vol octaaf (49 tonen). De 4 ontbrekende tonen van het RP moeten tot aan de nieuwbouw in 1803 een octaaf hoger aangesloten zijn geweest zoals Hinsz regelmatig bij oudere orgels toepaste.

Het orgel werd weer even groot als in de tijd van De Mare en kreeg (weer) een aangehangen pedaal zoals in de situatie vóór 1665, de omvang nu C – d1 (27 tonen). Of Hinsz de 16<sup>de</sup> - en 17<sup>de</sup> eeuwse windvoorziening in de toren ook geheel heeft vernieuwd lijkt niet waarschijnlijk. Het aantal van vijf balgen (naar Huisz of nog ouder, 7½ bij 4 of 5 voet) is voor deze dispositie zonder vrij pedaal royaal te noemen en de (niet al te grote) oude balgen zullen daarom (opnieuw) gerestaureerd of slechts deels vernieuwd zijn geweest. We zien dat Hinsz twee jaar eerder in Leens hetzelfde had gedaan. Wel zal de windkanalisatie ongetwijfeld zijn vernieuwd naar de nieuwste esthetiek en windberekenings-methodes van het huis Schnitger/Hinsz.

De in 1735 gerealiseerde HW- *dispositie* is gelijk aan de huidige. Deze staat vermeld op pag. 54 e.v..

Wat ook opvalt is dat Hinsz slechts één tremulant maakte (een opvallende voor het hele werk). Deze situatie is bij de verbouw in 1803 kennelijk zo gebleven en heeft het orgel (waarschijnlijk al sinds 1665) altijd één tremulant gehad en niet twee, zoals later gebruikelijk bij Hinsz. Zowel in Zandeweer als in Leens was er echter ook nog slechts sprake van één (opvallende) tremulant.

In de gehele 18<sup>de</sup> eeuw is het orgel verder door Hinsz en na diens dood in 1785 door Snitger Jr. en Freytag onderhouden en hebben er zich al die tijd geen grote werkzaamheden voorgedaan.

### **De periode 1803-1879**

Na bijna driekwart eeuw was het orgel rond 1800 opnieuw aan een grote beurt toe. Het RP-binnenwerk werd toentertijd logischerwijs als verouderd gezien, reden om ook dit deel alsnog geheel te vervangen.



### 1803

In dit jaar werd daarom door de opvolger van Hinsz, *Heinrich Hermann Freytag* (1759-1811) te Groningen, het orgel opnieuw gerestaureerd. Met de bouw van een nieuw binnenwerk van het RP met 8 registers werd het werk van Hinsz en Huisz conceptmatig voortgezet: het nieuwe materiaal sloot in stijl en klank goed aan bij het HW. Freytag disponeerde zelfs een Scherp, hetgeen hij verder nergens in zijn oeuvre heeft gedaan. Het kan zijn dat dit register nog uit klein restpijpwerk van het oude orgel bestond dat nog goed bruikbaar was. Een jaar eerder had Freytag in Noordwolde eveneens veel oud pijpwerk ‘gerecycled’. Net als bij het HW werden de grootste 6-voets frontpijpen in de middentoren niet aangesloten omdat de sprekende pijpen van dit werk bij 4 voets lengte beginnen. Vanwege de onmogelijkheid van een logische registerordering in de HW-kast, of ze moesten onpraktisch ver verwijderd van de klavieren worden aangebracht in de panelen van de dichtgezette poortjes, koos Freytag er voor om de



registertrekkers van het RP op de oude plaats in de achterwand van het RP te laten. De klaviatuur was al in 1735 aangebracht. Daarvan kon nu ook het RP-klavier als vol octaaf gaan functioneren d.m.v. een nieuw RP-walsbord. Het orgel kreeg nu ook een sterk classicistisch accent mee d.m.v. nieuw extra lofwerk door de met Freytag bevriende *Mattheus Walles*. Het zijn alle bekroningen op de beide kasten en gezaagde ronde balustradestukken aan het RP. De vazen werden wit gekleurd (wellicht met schaduwimitatie) en van allerlei bladgoudaccenten

voorzien. Het tekstfond van de nieuwe cartouche op de HW-middentoren werd zwart.

Het merkwaardige feit dat de 16<sup>de</sup> eeuwse voluten nu onder de torens zijn bevestigd en dat zelfs de heel oude bokkebaarden op de onlogische plek tussen het RP-voluut waren bevestigd, doet vermoeden dat pas in 1803 de voluten op deze plek zijn aangebracht om boven op de torens plaats te maken voor de nieuwe vazen. Dat verklaart ook de merkwaardige ‘onthoofding’ van de 16<sup>de</sup> eeuwse atlant onder de middentoren van het HW. De ezelskoppen zullen zich vóór 1562, en mogelijk ook nog daarna, op de hoofdkast ofwel de oude



borstwering vóór 1590 hebben bevonden, hoe en waar weten we niet. Wellicht zijn ze uit piëteit voor de ouderdom in 1803 in dit RP-voluut bevestigd.

Hier zien we dan wel een voor die tijd heel opvallend element. Freytag was een van de eerste Nederlandse orgelmakers die aan procesreconstructie deed door grote eerbied te tonen voor fraaie werkstukken uit het verleden. Dus niet alleen pijpwerk maar ook qua architectuur en lofwerk. We zien dit ook expliciet bij de door Freytag verbouwde orgels van Noordwolde (1658/1802) en Noordbroek (1696/1758 /1809.

Verder zal in 1803 het gehele orgel van 1735, en de nog oudere delen, technisch zijn gerestaureerd. Op de lofwerkdelen van 1803 komen dezelfde groene kleurresten voor als bij het oudere materiaal. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat in 1803 de bestaande groene kleur opnieuw is aangebracht nadat de oude door de tijd heen flets

was geworden en beschadigd was geraakt. Er komt echter ook op zeer veel plaatsen een zeegroene kleur voor. Hierover verderop.

Sindsdien stond het orgel er weer fraai bij en was er een nieuw hoogtepunt in haar geschiedenis bereikt, bepaald door de in 1803 reeds beroemde Schnitger-school.

Na de dood van Heinrich Hermann Freytag in 1811 werd, met een tussenpoos van enkele jaren, het onderhoud verricht door zijn zoon *Herman Eberhard Freytag* (1796-1869). Hij werkte tot aan het einde van zijn werkplaats in 1862 in

vrijwel dezelfde stijl door als die van zijn vader. Voor zijn tijd was dat opvallend behoudend en ouderwets, ook qua klank, stemming en toonhoogte. Maar dit deed Freytag met trots omdat hij zich terdege bewust was van de inmiddels grote traditie van het bedrijf Schnitger-Hinsz-Freytag. Uit het verslag van Kuipers-1856 blijkt dat de stemming van het orgel in 1856 nog de oude (niet gelijkzwevende) was, van 1803.

### 1832

In 1832 werd het kerkmeubilair vrijwel geheel vernieuwd en opnieuw ingedeeld. Het huidige bankenplan in de kerk dateert grotendeels van dat jaar. Behalve de noodzaak tot schoonmaak van het orgel had dit werk geen gevolg voor het concept van het orgel.

Wellicht wel voor de kleurstelling. Het al genoemde zeegroen komt ook overal op het kast- en lofwerk voor en moet zeer waarschijnlijk in 1832 of 1833 zijn aangebracht. Daarbij werden de blaadjes van de ruiten van het Struiwigh-snijwerk rood geschilderd. Verder werd de volledige vergulding van het lofwerk deels overgeschilderd. Echter niet aan de randen ervan, zodat er een meer 'met goud opgehoogd' effect ontstond dat een minder uitbundige en luxe uitstraling gaf. Het orgel had hierdoor des te meer een schoonmaakbeurt nodig. In 1834 vond deze schoonmaak en reparatie door *H.E. Freytag* dan ook plaats.

### 1858

Freytag diende een fors herstelplan in voor f290,00. Twee jaar daarvóór had *Jan Kuipers*, een lid van een bekende schoolmeester-organistenfamilie en hij van 1820-1869 schoolmeester-organist van Zeerijp en 'zijn' orgel zelf onderhield, ook een rapport gemaakt. Van het plan van Freytag kwam niets. Het klein onderhoud werd voortgezet door *P. Kuipers* (waarschijnlijk dezelfde die schoolmeester-organist te Krewerd was), nog steeds voor 15 Gulden per jaar, zonder echter het orgel grondig aan te pakken. In 1863 werd het zelfs *Hindrik Kuipers* uit Stedum die het onderhoud deed. Freytag stopte in 1862 met de zaak. Inmiddels was een nieuwe restauratie hoog nodig en kennelijk kwamen de heren Kuipers er niet uit. Er werden enkele oriëntatierijsen ondernomen naar Middelstum (een nieuw orgel van Van Oeckelen 1863), Bedum (N.A.G. Lohman: grootonderhoud 1861 Lohmanorgel Walfriduskerk) en Groningen (de drie stadskerken en het nieuwe Van Oeckelenorgel van de Pepergasthuiskerk-1862). Een jaar voor het werk aan het orgel werd de kerk gerepareerd, werden alle binnenmuren schoongemaakt en opnieuw gewit. Het muurfresco naast en boven het orgel verdween daarmee onder de witkalk.

### 1864.

Het werk werd vervolgens gegund aan *Petrus van Oeckelen* (1792-1878) te Harenermolen. Nadat hij in 1864 een offerte had ingediend werd het werk daarna vrijwel meteen uitgevoerd en was het begin 1865 al klaar. De vijf balgen en de windladen werden toen gerestaureerd. De windkanalen en de balgmonden werden vergroot vanwege windkrapte in het oude systeem; daarbij is i.i.g. bij het RP een extra aanvoerkanal vanaf de balgen bijgeplaatst. Van de vier tongwerken



werden er drie een ½ toon opgeschoven (m.u.v. de Vox Humana) – Van Oeckelen beoordeelde het klankkarakter van de Fagot 16 vt als “...een onaangename en schrille toon...” hebbend. De Scherp van het RP werd vervangen door een Viola di Gamba 8vt, de Quintadena 16 vt werd gewijzigd in Bourdon 16 vt door enige opschuiving en herintonatie met hoge opsneden en het orgel werd voor het eerst in de moderne gelijkzwevende stemming gestemd. De toonhoogte werd bij dit alles iets verhoogd om zo weer stabiele en nette pijpranden te creëren. Deze kleine verhoging zal mede het gevolg zijn geweest van een verhoging van de winddruk tot ca. 81mm, een druk die Van Oeckelen tamelijk standaard niet alleen bij zijn nieuwe orgels aanbracht, maar ook bij de voor hem oudere instrumenten.

Het gehele orgelmeubel en balkon werd tijdens dit werk ‘rijtuigenzwart’ geschilderd en vele profielen met dukatengoud afgezet en gevernist. Het lofwerk werd ‘gebronsd’: de basis olijfgroen geschilderd en daarover heen met stofgoud en goudbrons afgezet, daarna gevernist en tot slot deels weer opgehoogd met bladgoud. De ‘vaaspotten’ (bleven?) wit met goud. Een fraaie uitmonstering, die in deze periode tamelijk standaard door Van Oeckelen werd aangebracht, ook bij zijn nieuwe orgels. Ook qua kleur drukte Van Oeckelen zo een duidelijke stempel op het oeuvre van zijn voorgangers. De opmerking dat, voordat de kleur opgebracht zou worden, de “...Kast waar zulks nodig word bevonden, geplumuurd en geslepen, ...” moest worden, duidt er op dat het kastwerk toentertijd inderdaad was gekleurd (het eerder genoemde zeegroen van 1832) en dat er voor de nieuwe laag opnieuw een strakke effen ondergrond moest komen. Het gehele werk kostte f 860,--. Zoals al vermeld verrichtte Hindrik Kuipers uit Stedum daarna (tot 1884) weer het reguliere stem- en klein-onderhoudswerk.

### **De periode 1880-1956**

In deze periode werd ook regelmatig aan het orgel gewerkt. Ik noem hier de belangrijkste gegevens en data.

#### **1880**

“aanzienlyke schade” door blikseminslag, gevolgd door herstel van de kerk en die van het orgel door de gebroeders Van Oeckelen in 1881 voor f 230,--. De RP-Dulciaan 8vt is toen waarschijnlijk gewijzigd in een Clarinet 8vt.

#### **1884**

Na Kuipers voor het eerst klein onderhoud door Jan Doornbos (1847-1925) te Groningen.

#### **1892**

Koor en kapellen werden afgesloten door een glaswand met uitbreiding van de onderpui met nieuw snij- en beeldhouwwerk door W. Struiwig, mogelijk een nazaat van Casper Struiwig die in 1735 aan het orgel zal hebben gewerkt. Ook werden twee kachels aangeschaft. Architect was dhr. Rozema, totale kosten f 1.503,94. Orgel schoongemaakt door Doornbos voor f 20,--.

1905

Jan Doornbos; reparatie voor f72,45.

1912

Een tamelijk ingrijpende kerkrestauratie, met name van het interieur, o.l.v. architect Rozema. In het vervolg op van de interieurwijziging van 1892, eveneens o.l.v. architect Rozema, werd door schilder *H. Alkema* uit Appingedam nu het orgel met het volledige balkon geloofd (kosten f 125,--). Daardoor gingen alle oude kleurlagen verloren. Alkema's medewerkers hebben hun namen achter op de cartouche op de HW-middentoren geschilderd. Het zijn *J.B.Breuker* en *J.F. Damhoff*.

Pal naast de nieuwe ingangspui aan de zuidkant van het orgelbalkon werd een nieuwe toegang naar het orgel gemaakt. Het balkon werd daarvoor enigszins uitgebreid, waarmee de fraaie symmetrie van het geheel helaas doorbroken werd. Achter het verbrede houten schot in gordijnvorm (op de oude foto's is duidelijk het nieuwe van het oude hout te onderscheiden) werd een gat in de balkonvloer gemaakt en daarbij een (vrij steile) trap aangebracht (in: Dr. Regnerus Steensma 'Opdat de ruimten vieren'). De 16<sup>de</sup> eeuwse toegang naar het orgel werd echter niet afgebroken maar slechts afgesloten, hetgeen blijkt uit een tekening uit 1933 van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). De opgang van 1912 is verdwenen toen in 1958 het balkon werd verkleind.



Het orgel omstreeks 1912, nog net vóór het logen van de donkere kleur op het HW en het RP. Het balkon was al uitgebreid en geloofd. Op de HW-cartouche staan nog 1803 en 1864 vermeld. Inmiddels was het goud van 1864 alweer dof en zwart geworden.

De tekst 'Renovatum 1665' die op de buitenste twee friesdelen van de borstwering was geschilderd is toen opnieuw in goudverf over de oude gouden letters aangebracht die precies dezelfde vorm hadden. De jaartallen op de cartouche op de HW-middentoren werden eveneens nieuw geschilderd waarbij het jaartal 1912 over dat van 1864 heen werd geschilderd.

Het orgel kon enkele maanden niet gebruikt worden. Voor de tussentijd huurde men een harmonium uit Groningen. Daarna was er een schoonmaak en een reparatie door Jan Doornbos voor f 60,--.



Het orgel omstreeks 1930. De naturel eiken kleurstelling met gebeitst grenen na het logen in 1912. Links is het balkon iets uitgebreid, waarachter een nieuw opgangstrapje was gemaakt. Nog steeds een uitzonderlijk fraaie historisch gegroeide situatie.

### 1918

Vervanging door Jan Doornbos op de oude plek van de vijf, in oorsprong waarschijnlijk nog deels 17<sup>de</sup> eeuwse spaanbalgen door een magazijnbalg met 2 schepbalgen en 3 treden. Kosten f 400,--. Doornbos deed dit bij veel orgels die hij in onderhoud had. Ook bij dit orgel was het een belangrijke ingreep die ook hier een groot verlies betekende van het oorspronkelijke windkarakter van het orgel.

### 1925-1929

Stemwerk door dhr. T.W. Bakker van de fa. H.P. Steenhuis Orgel- en Pianohandel te Groningen, met hulp van IJ.R. Dantuma, van 1928-1933 organist te Warffum. De toenmalige dispositie van het orgel werd in 1927 opgetekend door organiste Jantine H. Harsveld.

### 1929-30

Schoonmaak en tamelijk intensief technisch herstel door *Klaas Doornbos* ((1888-1951) te Groningen. Vervanging van de Vox Humana 8vt-HW door een pneumatisch aangesloten Vox Celeste 8 vt (C-B van grenenhout) en verwijdering van de HW-Sexquialter (inname op eigen verzoek). Veel overleg en dito correspondentie hierover. Veel door Doornbos voorgesteld werk kon geen doorgang vinden. De uiteindelijke kosten waren f 830,--.

### 1933

De nog tot 2008 nog aanwezige windmachine werd via Doornbos geleverd door de fa. Laukhuff-Weikersheim (Dld.), geplaatst en aangesloten door 'Electrisch Installatie-Bureau' H. Dijksterhuis te Loppersum.

### 1933-40

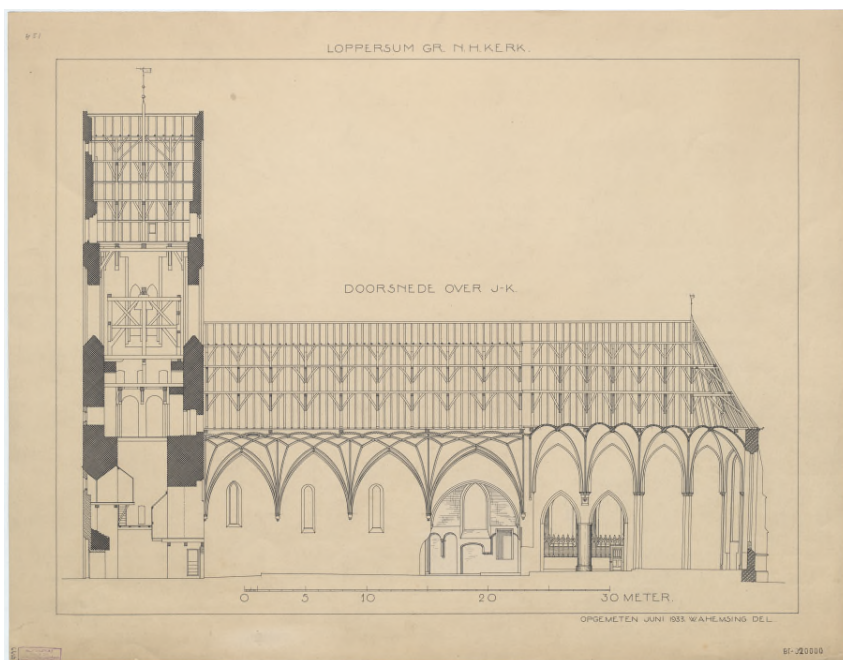
De belangstelling voor de kerk vanuit rijkskringen was inmiddels groot geworden. De RDMZ inventariseerde ook de Groninger kerken t.b.v. een omvangrijke publicatiereeks 'Monumenten van geschiedenis en Kunst'. In 1940 verscheen het deel over de Oost-Groningse kerken door dr. M.D. Ozinga. Enkele van de daarin gepubliceerde tekeningen waren in 1933 gemaakt door W.A. Hemsing van de RDMZ. Daarop is de hoofdvorm van het oude balghuis in de toren te zien en zijn de maten ervan geheel herleidbaar. Er is destijds heel precies gemeten. De maten kloppen tot op de centimeter (zie de tekening). In 1938 wordt het fresco dat al in 1912 was blootgelegd, en sindsdien als enige fresco zichtbaar was van de vele die nog onder witkalk zaten, opnieuw (sterk) bijgewerkt.

### 1939

Vervanging van de Trompet 8vt-HW door een nieuwe (fabricaat Giesecke), alsmede een nieuwe pneumatische tremulant (van Spiering Dordrecht) door K. Doornbos. Kosten f 370,--.

### 1945

Gelukkig weinig oorlogschade aan het orgel na heftige gevechten bij de bevrijding waarbij de kerktoren wel aanzienlijke schade opliep. Bijna was het orgel door brand geheel verwoest geweest vanwege een te achteloos



De tekening van de RDMZ van W.A. Hemsing t.b.v. de inventarisatie van de Oost-Groningse kerken die deels werd gepubliceerd in 1940 (Monumenten van Geschiedenis en Kunst).

De oude situatie van het nog aanwezige balghuis met bordes staat nog ingetekend.

Die situatie werd in 1949 en 1957 weggerestaureerd.

achtergelaten brandende sigaret van een Canadese soldaat in het huis pal naast de kerk dat vervolgens vlam vatte. Doordat de toenmalige organist (1944-1966) Jan Rijkens tijdig de brandweer waarschuwde werd deze ramp gelukkig bijtijds voorkomen.

### 1948-49

Restauratie van de toren en voorlopig herstel van de kerk in het kader van het herstel van oorlogsschade. Architecten waren A.R. Wittop Koning en R. Offringa; aannemer was A. Stamhuis.

In het kader van het kerkrestauratieplan werden de blaasbalg met windmotor door Mense Ruiter te Groningen alvast uit de toren naar het orgelbalkon-noordzijde verplaatst als gevolg van het feit dat er alvast een voorlopige tussenwand werd gemaakt op de plaats van de latere stenen muur. I.p.v. de drie treden werd nu een handhefboom gemonteerd, zodat de balg bij geval van een stroomstoring nog wel wind kon leveren.

Dit werd gedaan omdat het complete balghuis dat voor een deel tot in de toren was uitgebouwd werd weggenomen. Zodoende werd de plaats van de oude

windvoorziening die er vanaf het begin dat er orgels aan de westelijke torenwand hebben gestaan, dus in ieder geval vanaf 1562, feitelijk onnodig weg gerestaureerd. Een groot verlies. Het onmisbare belang van een historische windvoorziening werd in die tijd nog geheel niet onderkend.

### **1952-53**

Orgel gestemd door Klaas Mateboer (opvolger van Klaas Doornbos).

### **1954-55**

Orgel gestemd door Arie J. Opten uit Groningen.

### **1956**

Orgel gedemonteerd door de fa. Van Vulpen in kader van de kerkrestauratie en opgeslagen op de zolder van het gemeentehuis. Net daarvoor werd het orgel opgenomen door de NCRV. De nog bestaande opname laat een orgelklank horen die sterk lijkt op die zoals die nu nog in Noordbroek kan worden gehoord en beleefd. De winddruk was destijds 81 mm, evenals Noordbroek die nu nog heeft. Deze opgave blijkt uit een rapport van Rijk en Evert van Vulpen van 3 en 4 oktober 1955. Het is een belangrijke beschrijving, o.a. met diverse maten van nu niet meer aanwezig materiaal.

## **De periode 1957-2005**

### **1957**

De nieuwe scheidingsmuur in de torennis werd nu definitief in steen gemaakt met een nieuwe trapopgang in de toren direct links onder het orgel. Daar precies tegenover werd een WC gemaakt op de plaats waar zich voorheen de oude toegangsdeur bevond naar de toren, het gewelf en het orgel. De stenen trap in de torenmuur had daarvoor beneden in de toren een haakse bocht naar links. Deze bocht werd weg gemetseld en in plaats daarvan kwam deze toegangsdeur in de kerk in de hoek rechts onder het orgel. De bocht in de stenen trap werd hiervoor rechtgemaakt. Ook de toegangsdeur naar het looppad in de toren vanaf de noordertorenmuur naar het balghuisgedeelte in de toren werd weggehaald en in plaats daarvan werd een kleine open nis gemetseld.

### **1958-61**

Restauratie, reconstructie en polychromering van de orgelkas naar een plan van Cor H. Edskes.

Veel discussie was er met de architecten, de aannemer en de rijksadviseurs om het orgelbalkon te (willen) wijzigen waarbij er diverse modellen de revue passeerden, waaronder modellen waarbij de positie van de orgelkasten ongewijzigd zou kunnen blijven en ook het brede paneel een plaats kreeg toegewezen. Er werden door Veldman diverse tekeningen gemaakt, een van de complete bestaande situatie en enkele varianten van een mogelijke nieuwe situatie. Bij één ervan bleef de onderkast geheel zoals deze was, dus in 18<sup>de</sup> eeuws verbouwde toestand met dichte poortjes, dus moest men om de dichte kast heen lopen om bij de klaviatuur te komen. Bij een ander voorstel werden ze wel geopend, maar werd de borstwering met het brede deel dwars tegen de kast aan

gezet zodat men via de poortjes naar de klavieren moest lopen. Ook heeft orgelmaker Jürgen Ahrend samen met Cor Edskes nog een voorstel gedaan met iets schuin geplaatste panelen. Restauratieopzichter Veldman vond dat geen oplossing omdat dat niet zou passen. Uiteindelijk won het model van Cor Edskes van mei 1958, met twee smalle panelen recht naast het RP, het van het voorstel van Veldman. Helaas, want het voorstel van Veldman bleek later veel dichter de originele situatie van 1590 te benaderen dan dat van Edskes. Er zou nog nader advies worden gevraagd van de Rijkscommissie en hun meubelhistoricus. Dit is er echter niet meer van gekomen en het werk werd in juli 1958 begonnen.

Pas in augustus toen het restauratiewerk aan de orgelkast al was begonnen werd bij dit ontwerp een wijziging ingebracht op basis van mondelinge inbreng van de heren Cor Edskes en Lambert Ern , namelijk dat het brede paneel toch later moest zijn aangebracht, wellicht in 1735. Daarbij werd ook de gewelfsluitsteen boven het orgel als een proportioneel baken genoemd wat betreft de posities van de beide orgelkasten. Door de HW-kast tegen de muur te plaatsen en het RP veel dichter bij de HW-kast te positioneren kwam de RP-middentoren namelijk precies recht onder die sluitsteen van ca. 1550 en moesten de brede panelen vervallen ‘omdat ze toch van latere tijd’ zouden zijn. Dit verklaart de beide gekruiste potloodstrepen op een exemplaar van de ontwerptekening van Edskes. Het laatstgenoemde voorstel is uiteindelijk ook gerealiseerd.

Men twijfelde er tijdens de discussies ook aan dat er ooit grote orgelkastdeuren zouden zijn geweest omdat ze niet geheel recht kunnen worden geopend i.v.m. de gewelffrondingen t.o.v. de relatief rijzige orgelkast. Er waren volgens het restauratiedagboek echter wel degelijk afdrukken. Bovendien waren de oude scharnierhaken, waaraan de huidige zijwangen hangen, nog aanwezig. Die twijfel was dus niet terecht omdat bij een verder naar achteren staande orgelkast de vleugeldeuren minder ver in de gewelffronding konden worden geopend. Temeer een argument dat de ‘sluitsteentheorie’ van Edskes te weinig overtuigend was. Er is niets wat er op zou wijzen dat deze sluitsteen een proportioneel verband met de orgelkast heeft.

Het mocht niet baten, de ‘sluitsteentheorie’ werd als maatgevend beschouwd. De hoofdkast werd dus al met al 62 cm naar achteren tegen de muur aan gezet en 5 cm minder diep gemaakt door de aanvullende delen aan de achterzijde van 1735 te verwijderen. De stembloer achter het orgel moest door dit alles drastisch worden ingekort en werd deze naar huidige maatstaven gerekend Arbo-onveilig. Het RP is zelfs ca. 80 cm teruggezet om de spits van de RP-middentoren zodoende precies onder de genoemde gewelfsluitsteen te positioneren en om de twee oude togen van de borstwering te doen laten passen. Aanvankelijk was 68,5 mm getekend, maar omdat e.e.a. met de borstwering niet bleek te passen werd de RP-kast nog dichter bij de HW-kast gezet dan de bedoeling was. De grote balkondraagbalken uit de muur werden t.b.v. deze nieuwe afstandsmaten tot aan de frontstijlen en –lijsten ingekort. Het brede paneel uit ca. 1590 (dat, zoals gememoreerd, werd gezien als in stijl bijgemaakt materiaal van op z’n vroegst



1735) en de fraaie barokke draagzuilen van 1665 in luxe uitvoering vervielen daarbij, alsmede een groot aantal lofwerkstukken uit 1735 en 1803.

De poortjes naast de klaviatuur die voorheen waren dichtgezet werden nu toch geopend ondanks het feit dat je er ook om heen kon lopen. Allerlei oud luikmateriaal dat al in 1735 was herverdeeld werd daarvoor opnieuw verzaagd en passend gemaakt als zijwand in de poortjes. De bredere onderkast bood voorheen echter ook plaats aan delen van de windkanalisatie en de registratuur van 1735. Dit alles moest dus naderhand ook worden vernieuwd. De twee oude eiken luiken aan de binnenzijde van het poortje die in 1735 in de buitenste dwarswand waren opgenomen werden naar binnen gezet. De buitenwanden bleven aan de onderzijde merkwaardigerwijs open. Uit oud kerkmeubilair en andere overgebleven oude kastdelen werd aan beide orgelkasten een nieuw samengestelde eiken achterwand gemaakt.

De verwijdering van de voluutstukken naast de middentorens van HW en RP betekende ook een te sterke accentuering van de nu proportioneel veel te dunne kroonlijst van de hoofdkast. Bij de terugkeer naar een meer Renaissance-achtig uiterlijk heeft men deze aspecten over het hoofd gezien. Reden waarom, in de sinds 1959 bestaande situatie, de proporties van de tussenvelden en de bovenafsluiting van de beide kasten incompleet waren en daardoor te strak en te plat lijken.

Op de achtergrond speelde de kritiek op de heren Edskes en Ern  mee dat bij dit plan de aanwezigheid van het lofwerk en de beelden- c.q. vazengroep niet consequent werd behandeld, i.e. werd behouden, i.p.v. nieuwe ornamenten en grote orgeldeuren in renaissancestijl aan te brengen. De RDMZ stond er op dat deze delen in ieder geval behouden zouden blijven. De grootste stukken werden daarom achter het orgel (en vanaf 1996 aan de noordmuur naast het orgel opgehangen), de kleinere werden in een kist onder de vloer van de consistorie opgeslagen zonder acht te slaan op de extreem vochtige omstandigheden aldaar. Dat dit tot gevolg had dat een vrij groot deel van de oude stukken geheel zou weggroten bleek later dan ook. De interne kritiek dat er wel veel 18<sup>de</sup> eeuws materiaal was verwijderd maar dat materiaal van 1803 op de HW-kast tegen wil en dank w l mocht blijven staan knaagde naderhand wel dusdanig, dat nog is geprobeerd om het barokke snijwerk en het classicistische lofwerk geheel van het RP geheel te verwijderen en daarvoor in de plaats nieuw snijwerk te maken in Renaissancestijl. Dit in een poging om de restauratievisie nog enige ruggengraat te geven. Verder dan gezaagde proefstukken, met daarop getekende ornamenten in de stijl van die van het HW die nog zouden moeten worden gesneden, kwam het echter niet meer. Pogingen om hiervoor nog fondsgelden te verwerven liepen op niets uit ondanks publicaties in de pers. Foto's uit 1966 en 1971 maken duidelijk dat dit (te dikke en te zware) eiken zaagwerk vervolgens van het orgel in stukken op de grond viel. Enkele van deze stukken zijn nu nog aanwezig (zie ook verderop).

De beschildering van het vergulde fries op de basementlijst van het HW en de

tekst op de linker console (vanuit de kerk gezien) werd n.a.v. infrarood onderzoek i.s.m. de Rijksuniversiteit Groningen in 1959 opnieuw aangebracht door Cor en Bernhardt Edskes. Bij de teksten werd hulp verleend door de restauratieschilders Jelle Otter en Helmer Hut. Dit leverde een fraai resultaat op. In 1960-61 werd, eveneens door de gebroeders Edskes, met tussenpozen de al beschreven polychromering op het kastwerk (RP en borstwering) aangebracht. Het werk riep intussen intern zoveel boze reacties op dat het vanwege de RDMZ gestopt moest worden. Daarna is e.e.a. in de doofpot gestopt en plaatselijk bekommerde men zich er ook niet meer om. Tot aan de demontage van de jongste restauratie is deze beschildering voor meer dan de helft nooit afgemaakt en doet zich het merkwaardige feit voor dat deze situatie 60 jaar lang heeft geduurd.



De verbouwing in 1959 van het in 1912 geloogde oude materiaal, nog voordat het kastwerk werd gepolychromeerd.

Gelukkig niet bij het fries maar wel bij de overige onderdelen werd er helaas gewerkt met een ondergrond die (nog) teveel was bevatte. Al 50 jaar later was daarom de kleurstelling slecht geworden en was de vergulding op veel plaatsen afgebladderd.

De in 1958 met de, ook nog eens min of meer per ongeluk, extreem korte afstand tussen de beide orgelkasten gerealiseerde situatie kwam bij geen enkel in Europa



nog aanwezig renaissance-orgel met een RP voor, ondanks de veel kleinere mensen van destijds. Personen langer dan ca. 1.80 m. konden sindsdien niet meer op dit orgel spelen. Het gehele binnenwerk moest in de volgende jaren door de orgelmakers Gebroeders Van Vulpen uit Utrecht vervolgens aan deze nieuwe situatie worden aangepast. Vooraf was daarover klaarblijkelijk geen overleg gevoerd. Deze vreemde gang van zaken was ook het gevolg van het feit dat orgelkasten en het binnenwerk van orgels in die tijd geheel gescheiden werden benaderd, c.q. gerestaureerd, waarbij dus totaal verschillende restauratieploegen aan de gang gingen en het onderzoek daarvoor en de verslaglegging ervan dus ook gescheiden bleven, zodat de ene partij niet wist wat de andere deed. Deze regel heeft in die periode in Nederland helaas in veel meer gevallen tot ongelukken bij restauraties geleid. Pas in medio de jaren tachtig drong het inzicht door dat een orgel als een eenheid dient te

worden behandeld en dat vooronderzoek dus ook beide disciplines geïntegreerd moet dienen. Maar zelfs nu nog moeten betrokken partijen er soms op worden gewezen om voor een orgel vanaf het begin van een restauratieproces een geïntegreerd totaalplan te maken, dat vervolgens, indien nodig, kan worden gefaseerd.



Aan de zuidzijde was er nog het meeste schilderwerk verricht. Aan de noordzijde was de borstwering nog grotendeels blank eiken. Het hier zichtbare snijwerk van het Rugpositief werd in 1996 gerestaureerd, gecombineerd en dat van de zijvelden in stijl nieuw aangebracht. Niet teruggekeerd snijwerk werd toen aan de noordmuur opgehangen.

### **1961-1964**

Algehele restauratie en reconstructie van het binnenwerk door de Gebr. Van Vulpen te Utrecht. Adviseurs waren Lambert Ern  en Cor Edskes. In de offerte van 10 mei 1961 werd voor het eerst een beschrijving van het restauratiewerk gegeven. Intussen was in 1961 het complete instrument wel tamelijk minutieus gedocumenteerd. Zelfs werd het pijpwerk pijp voor pijp op tamelijk veel plekken gemeten. Een voor die tijd zeer verdienstelijke prestatie.

Vanwege de geheel andere bouwkundige staat van het balkon moesten veel delen van de windvoorziening, de registermechaniek en de speelmechaniek worden vernieuwd. De bruikbaar geachte oude delen werden zo goed als mogelijk ingepast. Het nieuwe materiaal werd in moderne huisstijl gemaakt.

De grote balg van 1918 kon net ingepast worden tussen de nieuwe torennismuur van 1957 en de orgelkast. De in 1865 grotendeels vernieuwde en verwijde windkanalen werden qua lengte en positie opnieuw samengesteld. Een deel moest dwars midden achter de hoofdkast worden gemaakt omdat de poortjes vrij

waren gemaakt en er in de onderkast daarom geen ruimte meer was voor de windkanalisatie. De frontpijpen werden opnieuw gevoelied. De pijpen in de HW-middentoren werden op hetzelfde niveau geplaatst als die in de tussenvelden en zijtoren, waardoor het front een strakker en vierkanter aanzien kreeg. Vier registers werden volgens de dispositieopgave van N.A. Knock van 1788 in de stijl van het oude pijpwerk gereconstrueerd. Op het HW: Sexquialter 2 sterk doorlopend, Trompet 8vt en Vox Humana 8vt. en op het RP de Scherp 3 sterk. De mensuren waren door Cor Edskes gemaakt. Dit was overigens een voor die tijd uitstekend en baanbrekend werk, op de bekerlengten van de Trompet na. De al te korte bekertjes van de Trompet werden tijdens de intonatie helaas nog een halve toon teruggeschoven, waardoor de lengte bijna een toon te kort werd. Daarna zijn een aantal bekertjes toch weer opnieuw opgelengd om een enigszins egaal klankkarakter te verkrijgen. De oude bekertjes van de Fagot 16vt en Dulciaan 8vt werden, zoals de originele inscripties dat aangaven, een halve toon teruggeschoven, echter zonder de in 1865 hier en daar aangepaste bekerlengte te corrigeren. Ook heel jammer dat veel oude tongen werden vervangen door dunnere nieuwe exemplaren, ook van de Dulciaan 8 voet RP. De oude daarvan bleven gelukkig bewaard en kregen in 1968 een nieuwe plek in de Dulciaan van Leens (Hinsz 1733). Het oude pijpwerk werd aanvankelijk op 76 mm geïntoneerd. Later echter werd er, op instigatie van Ern  (Edskes was het daar niet mee eens hetgeen wellicht een van de voorboden was voor een latere breuk tussen de beide heren), geherintonerd op de door Van Oeckelen aangebrachte en dus sinds Freytag aanmerkelijk verhoogde winddruk (81mm waterkolom). Daarbij werden tevens veel pijpvoetgaten (ook die van de tongwerken) naar vermeende barokke maat nog eens vergroot. Dat dit een lang niet overal logische werkwijze was had men kennelijk niet door. De windladeboringen waren en zijn nog origineel en laten veel minder wind door dan de vergrote pijpvoetgaten suggereerden. Al met al kreeg het pijpwerk echter toch wel meer winddruk te verwerken dan ooit daarvóór. De kerns en opsneden werden gelukkig niet of nauwelijks gewijzigd, zover was men al wel in het voortschrijdend inzicht. Wel werden de kernligging en de labiumstand veranderd. Ergens moest de wind dan toch weer worden geremd opdat de pijpen niet teveel zouden overblazen: de meeste kernspleten werden aanzienlijk dichtgedrukt. Helaas bleef daardoor een beperkt aantal oude kernspleetmaten gerespecteerd omwille van een zo snel mogelijke aanspraak. De sinds 1865 aanwezige gelijkzwevende stemming werd gehandhaafd: in die periode werden nog geen oude stemmingen toegepast. Dat fenomeen kwam vanaf eind jaren zestig in zwang onder invloed van de heroriëntering op de uitvoering van Oude Muziek.

### 1964-66

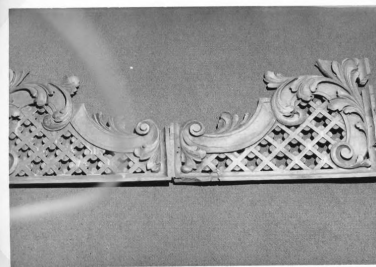
Het binnenwerk was in 1964 vrijwel gereed, maar de eindafwerking moest nog plaatsvinden. Vanwege alle interne discussies en vooringenomen standpunten vond de ingebruikneming pas medio 1965 plaats. Tot die tijd stelde Van Vulpen die eindafwerking uit en moesten de orgelmakers tevens wachten op het geld van

hun laatste termijn die ze al op 18 februari 1964 hadden ingediend en konden de kerkvoogden zo geen eindafrekening opmaken en de eindsubsidie overgemaakt krijgen. Een deel daarvan hadden ze noodgedwongen zelf geforceerd door op 15 mei 1964 zelfstandig een declaratie aan de RDMZ te sturen, terwijl de begeleidende Nederlands Hervormde Orgelcommissie (NHOC) dat voor hen zou doen.

De discussie ging vanaf 20 april 1964 over het al genoemde aan te brengen gezaagd eiken lofwerk aan de bovenkant van de RP-frontpijpen. De eindafwerking van het orgel (nawerken en stemmen met volledig aangebracht snijwerk bij de pijpen) heeft daardoor al met al ruim anderhalf jaar op zich laten wachten. Ook het feit dat tussen de HW-pijpvoeten vergulde vlamtongen waren geplaatst en bij het RP niet was een punt van discussie. En, last but not least, het afwerken van het in 1961 onderbroken schilderwerk aan orgel en balkon. Al die tijd mocht het orgel niet tijdens de kerkdiensten bespeeld worden terwijl dat allang had gekund. De kerkelijke gemeente behield zich al die tijd met een harmonium.

De kritiek bleef intussen ook niet meer binnenskamers. In oktober 1964 kwamen de representanten van een nieuwe generatie orgeladviseurs in Loppersum ten tonele in de persoon van Willem Retze Talsma en Klaas Bolt. Zij uitten zware kritiek op het resultaat en raadden het kerkbestuur aan het resultaat niet te accepteren. Het kerkbestuur wilde zich echter niet meer mengen in discussies tussen de deskundigen onderling en wilden zo snel mogelijk van de zaak af. Eind oktober 1964 werd de eindnota van Van Vulpen door het kerkbestuur deels betaald omdat ze vond dat ook de orgelmakers slachtoffer werden van alle vertraging. De ruzie met de NHOC ging echter door omdat de nota's van de NHOC niet meer werden betaald. Pas november 1964 begon aannemer Stamhuis tijdens de restauratie van de kerk van Zeerijp met een extra klusje tussendoor, het uitzagen van de bedoelde stukken. De bekende Lopster predikant ds. Van Leeuwen bemoeide er zich intussen ook mee en belde boos naar de NHOC. Een vergadering om alle ongenoegen te proberen glad te strijken zou 9 december 1964 in Groningen plaatsvinden. Deze werd echter op het laatste moment door de NHOC afgezegd vanwege het optreden van Talsma en Bolt. Beloften dat dit snijwerk er alsnog zou komen werden door de NHOC-adviseurs niet nagekomen, ook niet na herhaaldelijk reclameren van de orgelmaker, de Kerkvoogdij en een dringend advies van rijksorgeladviseur dr. H.L. Oussoren aan de heer Edskes om dit in orde te maken. Later was men dit snijwerk kwijt en wist men niet meer waar het gebleven was. Nog later werd het dan toch nog teruggevonden. Hoe en waar het in de tussentijd lag is tot op heden onbekend gebleven. Het gezaagde houtwerk werd echter niet meer uitgesneden en wat er uitgezaagd was werd dan toch maar aangebracht. Het was echter dus niet goed bevestigd, te zwaar en viel gaandeweg van het orgel af en brak in stukken.

De classicistische vazen op het RP werden ook niet herplaatst. De eindkeuring werd schriftelijk afgehandeld en gebeurde pas in januari 1966. Het summiere



Het resultaat van journalistiek speurwerk t.g.v. de artikelenserie 't Lopster Örgelspul van 1972-74.

verslag van de NHOC en was ondertekend door L. Ern , G. Leonhardt, W. Hülsmann, J. Moll en S.C. de Waard. Het deel van de laatste termijn was toen nog steeds niet aan Van Vulpen betaald. De RDMZ was uit verlegenheid met de



situatie uiteindelijk toch maar akkoord gegaan, mede omdat Cor Edskes in 1963 assistent rijksorgeladviseur was geworden. Eindelijk werd toen de eindsubsidie afgerekend. De zaak werd vervolgens in de doofpot gestopt.

Pas toen de feuilleton 't Lopster Örgelspul (zie onder) was gepubliceerd en de auteurs de vazen in 1974 terug hadden gezet kwam een nieuwe discussie op gang. Toch duurde het nog tot 1996 alvorens het barokke snijwerk op het RP deels zou terugkeren. Al die tussentijd heeft het RP er qua snijwerk daarom onvoltooid uitgezien.

Het Lopster kerkbestuur heeft tijdens en na de restauratie jarenlang terecht grote kritiek gehad op zowel de Rijksdienst (RDMZ) als de Hervormde Orgelcommissie en haar adviseurs met hun werkwijze en het totale gebrek aan communicatie. Toen ook de praktische resultaten nog eens tegenvielen was men helemaal ontdaan, maar inmiddels ook te murw om hiertegen nog iets te ondernemen.

De balans van het aanwezige gerestaureerde en niet gerestaureerde materiaal was ondertussen totaal verstoord. Er was te weinig van het ene of teveel van het andere en essentiële vormen die in alle drie stijlen in de eigen 'stijltaal' aangebracht zouden moeten zijn waren juist verwijderd, waardoor ook een modern strak element werd toegevoegd. Dit gold ook voor de klank en de strakke windvoorziening met de daarbij aangebrachte schokbalgen en het wijde windkanaalsysteem. Mede daardoor functioneerde de tremulant ook niet. De luide maar schrille klank irriteerde en 'prikte' in plaats van dat ze het oor streelde en had verderop in de kerkruimte echter geen draagkracht meer. Het orgel zou tot op vandaag geen rol van betekenis meer spelen in de Groningse, danwel internationale orgelcultuur, terwijl dat bij een veel gelukkiger uitgevallen restauratie, zoals enkele jaren later te Leens, zeker wel het geval zou zijn geweest.

#### 1972-74

De jonge student-onderzoekers Frans Talstra en Stef Tuinstra ontdekten onder de consistorie een kist met voor een groot deel vergaan snijwerk van ca. 1590, 1735 en 1803. Dit was de reden tot het schrijven van een artikelenreeks 't Lopster Örgelspul in het vaktijdschrift Het Orgel over deze restauratie dat in deze tijd nogal wat opzien baarde en publieke discussie ontlokte. Wat de schrijvers toen niet wisten dat zij de bovengenoemde interne discussies op rijksniveau inhoudelijk op een persoonlijke en cabaretseke wijze in de openbaarheid hadden gebracht. De reacties waren echter over het algemeen instemmend, ook van diverse orgelmakers en ook van adviseurs zoals Klaas Bolt.

#### 1989

Sinds dit jaar verricht de fa. Bakker & Timmenga te Leeuwarden het onderhoud, waarop sinds die tijd echter sterk werd bezuinigd. Er vond in de jaren erna geen onderhoud plaats, noch werd er generaal gestemd.

#### 1996

Reconstructie van een deel van het vergane snijwerk dat in 1958 was verwijderd

en opgeslagen onder de vloer van de consistoriekamer. Dit nog in overleg met Cor Edskes, hiertoe door organist Ab Gramsbergen verzocht. Deze actie werd gedaan om de onverkwikkelijke eindafloop van 1966 nog enigszins ten goede te doen laten keren. Een aantal oude, sterk aangetaste delen die dhr. Edskes nog in bezit had werden door hem teruggebracht. Deze stukken lagen sindsdien in de sacristie-schatkamer naast het koor in een kist opgeslagen. Enkele vergane stukken die ooit boven aan de pijpvelen waren gemonteerd werden door Atelier Uilenburg te Amsterdam uit notenhout opnieuw gesneden op basis van tekeningen van Helmer Hut, de nog bruikbare stukken werden hersteld en aangeheeld. Deze stukken werden vervolgens door Helmer Hut verguld en door de orgelmakers opnieuw aangebracht, zij het op pragmatische wijze. Vier nieuwe fantasiestukken werden boven aan de fantasie-pijpvelen in de zijwanden van het RP aangebracht. Het verdwenen snijwerk aan de voeten van de pijpen (1735/1802) werd echter niet gereconstrueerd. Verder werden de in 1958 verwijderde grote lofwerkstukken van 1735 en 1803 van achter het orgel naar de noordelijke zijmuur naast het orgel verhangen en zo beter zichtbaar gemaakt. De bevestigingshaken van de hangpositie uit de periode 1966-1996 zijn bij de jongste kerkrestauratie verwijderd. De grote snijwerkdelen werden toen eveneens naar de schatkamer gebracht en daar tentoongesteld. De oude orgelbank werd vervangen door een nieuw exemplaar (zelfwerkzaamheid). Het middelste achter paneel van het RP werd daarbij iets naar binnen gezet t.b.v. een enigszins betere zit voor de organist. Daarop volgde een generale stemming door Bakker & Timmenga. Daarna werd er tot aan de kerkrestauratie in 2012 slechts bij hoge uitzondering enigszins bijgesteld of anderszins onderhouden.

### **De periode 2006-2015**

#### **2006**

Stef Tuinstra werd als adviseur benoemd om een herstelplan voor te bereiden. In een basisrapport van Tuinstra, uitgebracht door de toen nieuwe Commissie Orgelzaken van de PKN werd een advies uitgebracht met daarin vier herstelmodellen A t/m D van 'ideaal' tot 'hoogst noodzakelijk'. Vooralsnog werd plan C met enkele elementen van plan B als een tijdelijke en pragmatische verbeteringsoplossing het meest haalbaar geacht, op dat moment er van uitgaande dat er bij lange na niet genoeg financiële middelen bijeengebracht zouden kunnen worden om een reconstructie van het oude orgelbalkon in de plannen mee te nemen. N.a.v. discussies over de plannen in het basisadvies van 2006 werd de winddruk door de adviseur tijdelijk verlaagd vanaf 81mm naar 78 mm. Dit had een aanspraakverbetering zonder noodzaak tot bij-intoneren en zonder aantasting van de stemming als positief effect. Overigens bleek toen al wel dat op basis van bestaande intonatie 71 mm de beste gemiddelde winddruk was.

#### **2009**

De volgende tussentijdse werkzaamheden werden door Bernhardt Edskes verricht. De oude windmotor werd door een (te grote) gebruikte 120 kub-

machine vervangen, de Dulciaan 8 vt werd geherintoneerd met nieuwe tongen en de winddruk werd verlaagd van 78 mm naar 72 mm. Generale stemming van het RP volgde, het HW werd echter niet gestemd. Sindsdien functioneerden de HW-tongwerken niet meer m.u.v. de Fagot 16 voet. Omdat deze aanpassingen door de initiatiefnemers niet goed waren gecommuniceerd besloot het kerkbestuur (hierin geadviseerd door ondergetekende) het reguliere onderhoud zoals voordien bij de fa. B&T te laten (die was gepasseerd zonder overleg met orgelmaker, kerkbestuur en adviseur). Ook bij de planvorming en uitvoering van het werk waren noch het kerkbestuur, noch de adviseur geïnformeerd of geconsulteerd. De klankkleur en de pijpaanspraak van het totale instrument waren door de drukverlaging wel aanzienlijk beter geworden, m.u.v. de tongwerken van het HW. Dat was ook al verwacht nadat de adviseur in 2006 hiertoe reeds klankproeven had gedaan; over het voornemen was er bij de partijen dus reeds consensus. Na 2009 werd het orgel niet meer generaal gestemd tot aan 2014, bleef het HW dus ernstig ontstemd en werden de HW-Trompet en Vox Humana tot aan de jl. demontage niet meer gebruikt.

#### 2010-2015

Samenhangend met het herstel van aardbevingsschade werd vanaf 2011 een vrij omvangrijke kerkrestauratie voorbereid en uitgevoerd door restauratieaannemer J. Blokzijl o.l.v. architect Willem van der Veen te Groningen en de Stichting Behoud Kerkekljke Gebouwen Groningen-Drenthe (SBKGD) middels het zes jaren durende omvangrijke budget voor het Brim. Hierbij is de aan de kerk ontstane schade als gevolg van de aardbevingen eveneens hersteld.

Binnen het Brimplan voor de kerk was het echter toch nog mogelijk om een deel aan het orgel te besteden voor noodzakelijk grootonderhoud. Het orgel was door de jaren heen tamelijk slecht geworden en een grote herstelbeurt was dringend noodzakelijk. Dit plan was gelieerd aan de eerdere keuze in 2006 voor het toenmalige plan C(B). Daarbij was toen echter nog geen rekening gehouden met de aardbevingsschade die zou gaan optreden na enkele zware bevingen in de jaren direct na de planvorming en indiening.

In het aanvankelijke plan zou de bestaande situatie technisch verbeterd worden en iets van het oude uiterlijk zou ook worden hersteld. Onder andere door afgenomen grote stukken snijwerk opnieuw weer aan te brengen.

Vooral de zware aardbeving van Huizinge in 2012 gooide echter roet in het eten en het orgel verzakte daarna in snel tempo. Reden voor de NAM om niet alleen schade maar tevens een veiligheidsrisico vast te stellen: het orgel moest onmiddellijk worden gestut met steigmateriaal. In tussentijd werden plannen gemaakt om de schade te herstellen. De NAM wilde de schade gelukkig wel meteen erkennen en het herstel ook ruimhartig betalen met een eenmalige afkoopsum. Er werd echter wel de eis bij gesteld dat het instrument aardbevingsbestendig diende te worden hersteld en er zouden kolommen onder het balkon moeten komen; een terechte eis.



Adviseur Stef Tuinstra gaf toen het dringende advies om in dat geval als enige eerlijke optie t.a.v. de identiteit van het monumentale instrument terug te keren naar de bouwkundige toestand van vóór 1958, waarmee tegelijkertijd de betere aardbevingsbestendigheid kon worden gerealiseerd. Omdat dergelijke oude constructies zoals die in Appingedam en Uithuizermeeden inmiddels hadden bewezen tamelijk bevingsbestendig te zijn kon dit advies gegeven worden: de kerken hebben aanzienlijke schade, de orgels echter helemaal niet. De plotseling veel hogere kosten van dat alles en de ingewikkelde financiering die daarvoor op touw moest worden gezet vormden echter een dermate groot struikelblok dat, behalve de adviseur en op de achtergrond de RCE, niemand van alle overige betrokkenen (de SBKGD, de SOGK, de restauratiearchitect en het kerkbestuur) het plan zag zitten. Het grootonderhoud zou zelfs niet meer doorgaan en de al geworven subsidie zou teruggestort moeten worden. Daarmee

zou 3 ton aan daadwerkelijk uit te keren subsidies afgewimpeld worden. Dat werd de kerkrentmeesters te gortig en mocht het aanvankelijk geplande grootonderhoud dan toch nog wel doorgaan. Omdat de orgelmakers van Bakker & Timmenga echter vol in het werk zaten en men een jaar moest wachten voordat er aan dat geplande grootonderhoud kon worden begonnen vroeg adviseur Tuinstra of hij in die tijd zo voortvarend mogelijk aan fondswerving kon gaan doen om te proberen het grote financiële gat zoveel mogelijk te dichten. Dat voorstel werd door het kerkbestuur geaccepteerd en aldus geschiedde. Tezamen met secretaris Henk Aardse werd een omvangrijke actie op touw gezet.

### **De periode 2016-2017**

Het aanvankelijke Brimplan werd gewijzigd en gecombineerd met een plan voor aardbevingsschadeherstel na overleg met Arup en de NAM. Er werd onderhandeld over de aanvraag, het NAM-financieringsaandeel en het hoe en wat van de aanvraag omgevingsvergunning. De uitvoering van de plannen was bedoeld in 2017, het laatst mogelijke jaar van de cyclus van zes jaren. Voordat het werk kon worden begonnen waren er nog wel veel strubbelingen. Architect Willem van der Veen wilde vertraagde het discussieproces telkens opnieuw, wilde uiteindelijk niet verder met het plan en stelde zijn positie ter beschikking. Zijn werk werd overgenomen door architect Arie Nienhuis. Hij heeft met name de latere constructieve aspecten (gewicht, draagkracht, positie kolommen e.d. op zich genomen). De orgeladviseur heeft alle vooronderzoek gedaan en van het hele project een digitale fotodocumentatie aangelegd met duizenden foto's. Ook was er geen ander beschikbaar om de benodigde tekeningen te maken t.b.v. de aanvraag omgevingsvergunning. Die zijn gemaakt op basis van de oorspronkelijke tekeningen van de RDMZ uit 1933, die van Veldman-1957, Edskes-1958 en aangevuld en gecorrigeerd door Tuinstra. Rijksconsulent Cor van Kooten maakte verslagen van de visie van de RCE angaande de constructie en hoe die eventueel aan te pakken.

### **De periode 2017-2019**

Tuinstra maakte eerst vier planmodellen met elk een min of meer afgerond stadium.

1. Herstel van de bouwkundige situatie inclusief reconstructie van de oude balgkast in de toren met herstel van de 16<sup>de</sup> eeuwse toegang naar het orgel via de toren, alsmede het oude grootonderhoudsplan van het binnenwerk. Het herstel van de Van Vulpenmechaniek werd gewijzigd in de reconstructie van de gedeeltelijk verdwenen Hinsz-mechaniek omdat de orgelkasten weer op hun oorspronkelijke plaats zouden worden gezet. Dit kon worden bekostigd met de reeds toegezegde Brim-subsidie van het Rijk, alsmede het schadeherstel door de NAM en het gespaarde eigen orgelfonds van de kerkelijke gemeente.

2. Met meer financiële armslag daarbij herstel en aanvulling van alle lofwerk voor Tico Top.
3. Met nog meer mogelijkheden een gedeelte van het kleurwerk en vernieuwing van de windkanalisatie.
4. Een ideale situatie met volledig herstel van het uiterlijk en gedeeltelijke herintonatie.

Elk plan werd voorzien van een directiebegroting en een genuanceerd financieringsplan zodat in een vroeg stadium bekend was met welke eigen bijdrage het kerkbestuur rekening zou moeten gaan houden.



Door de gaandeweg succesvolle fondswerving werden de plannen en prognoses telkens opnieuw bevestigd en kon in de jaren van uitvoering medio 2017 model 1 alvast in opdracht worden gegeven. Na toezeggingen van o.a. de sponsors Helmantel en Knigge ook successievelijk de modellen 2 en 3 en tenslotte na nieuwe subsidietoezeggingen van de Lopster Eenkema Stichting en van de Provincie Groningen in het kader van de GRRG-2019 ook model 4. Daarbij kon tevens de inmiddels (globaal) ontdekte oude stemming van het orgel in 1735 worden hersteld.

In tussentijd maakte Cor van Kooten een intensieve studie m.b.t. de bouwgeschiedenis van het orgel en werd het project in 2019 beschreven in een artikel van het kwartaalblad van de RCE 2019-2.

Het werk is uiteindelijk ook in de bovengenoemde volgorde uitgevoerd. Omdat er telkens met tussenpozen moest worden gewerkt om te wachten op nieuwe financiële middelen duurde het werk al met al wel langer dan gebruikelijk.

In de vier fasen werden de volgende werkzaamheden verricht:

- Tezamen met aannemer Blokzijl zijn de orgelkasten op de originele plaats van voorheen teruggezet en is de knik in de HW-kast gereduceerd en gestabiliseerd. Een aantal door de spanningskrachten verzette ornamenten werden teruggeplaatst in hun originele positie.
- De oude balkconstructie is zoveel mogelijk doorgeschoven, aan de achterkant in de toren nieuw gemaakt en aangeheeld direct voor het RP. Dit om zoveel mogelijk oud materiaal te kunnen handhaven.
- Alle snijwerk is na restauratie en vergulding en/of andere beschikking herplaatst op de daarvoor originele plaats.
- Er is een nieuwe windmachine met (frequentie)regelaar geplaatst; de tweedehands machine uit 2009 gaf veel onrust in alle tonen van elk register, hetgeen grote afbreuk deed aan de klank .
- De windkanalisatie is nieuw met gebruikmaking van zoveel mogelijk oude delen.
- De in 1963 gemonteerde kleine schokbalgen met bladveerbespanning onder in de ventielkasten zijn weer verwijderd.
- Er is een nieuwe opliggende tremulant gemaakt in de stijl van Hinsz. Deze is in het balghuis op het hoofdkanaal aangesloten.
- De windladen werden hersteld met behoud van de sleepringen van 1963. De HW-laden zijn tijdelijk van nieuwe losse pulpeten voorzien.
- De oude klaviatuur met schuifkoppel (manualen en pedaal) is volledig gerestaureerd. Het buxus klavierbeleg van 1963 was nog een goede toestand en is derhalve gehandhaafd.
- Er is een nieuwe speelmechaniek gemaakt in de stijl van Hinsz en Freytag met gebruikmaking van de nog aanwezige oude delen zoals het HW-walsbord. De oude delen zijn gerestaureerd en weer goed pas gemaakt.





- Ca. de helft van alle pijpwerk is verlengd t.b.v. de teruggevonden oude stemming (een 1/5 komma middentoonstemming zoals in Norden St. Ludgeri).
- Het bestaande tinfolie van het frontpijpwerk is gepoetst; alle labia zijn opnieuw (door Tim Knigge) verguld.
- Een nieuwe orgelbank is gemaakt, vrij naar de nog originele bank in Zandeweer (Hinsz, 1731).



- Een nieuwe mechaniekvloer is gemaakt waarbij deze iets lager is gelegd dan voorheen om zodoende iets meer hoogte te creëren voor de langere mensen teruggelegd worden.
- De koppen van de tongwerken van 1963 zijn cosmetisch en praktisch meer naar Hinsz gemaakt: afgeronde koppen en schuine binnenwanden en al zodanig opnieuw in de stevels gepast.
- Het pijpwerk is grotendeels geherintoneerd naar de methoden van Hinsz en Freytag voor zover de niet verlengde pijpen dit qua toonhoogte en stemming toelieten. Zie de beschrijving verderop. De tongwerken zijn eveneens geherintoneerd, de HW-Trompet van 1963 in Leens-mensuur het meest intensief: o.a. zijn de bekers verlengd en zijn vele tongen vernieuwd. Ook van de Fagot 16 voet zijn de te dunne tongen van 1963 vervangen door nieuwe van voldoende dikte en zijn waar nodig bekers verlengd.

Het werk is uitgevoerd door de *Koninklijke Orgelmakerij Bakker & Timmenga* te Leeuwarden, restauratieaannemer *Jan Blokzijl*, architect *Arie Nienhuis*, beeldsnijder *Tico Top*, restauratieschilder *Appie Veenstra* en *Technisch Expert Jansen* (electra). Adviseurs zijn *Stef Tuinstra* alsmede *Wim Diepenhorst* en *Cor van Kooten* namens de RCE.



De financiële begeleiding en begrotingstechniek en –verantwoording is ook aangestuurd door de adviseur, daarbij geweldig ondersteund door Henk Aardse (fondswerving) en gecontroleerd door de kerkrentmeesters. Om de voortgang van het werk zo goed mogelijk te doen laten verlopen zijn er meer dan 70 tussentijdse begrotingen en financieringsplannen gemaakt om het werkproces zoveel mogelijk op gang te houden en niet te laten verzanden in een al te langdurig en stroperig proces zonder uitzicht op een aanvaardbaar eindresultaat. Tot aan het eind van dit project was dit een van de moeilijkste opgaven voor alle betrokkenen.

Geweldige steun en advies kwam er ook van Cor van Kooten, bouwkundig consultant van de RCE die het proces van zeer nabij heeft gevolgd en meegemaakt, ook veel aanvullend bouwkundig en kunsthistorisch onderzoek heeft verricht en ook financiële steun heeft verleend, o.a. bij het later mogen indienen en afrekenen van de Brim-eindafrekening van de kerkrestauratie en het bijbehorende oude grootonderhoudsplan. Ook orgelconsulent Wim Diepenhorst is veel dank verschuldigd vanwege zijn soepele opstelling t.a.v. het hele

werkproces en alle tussentijdse beslissingen die er genomen moesten worden die ook weer kleine wijzigingen van het basisplan inhielden, maar desondanks snel tussentijdse vergunningstoestemming kregen. Dit gold met name toen de oude stemming in een aantal pijpen was ontdekt en daar de nodige financiën voor konden worden gevonden. Organist Ab Gramsbergen heeft o.a. een uitstekende rol vervuld bij de fondswerving. Zonder de sponsors Henk Helmantel, Tim Knigge en de Eenkema Stichting zou het uiteindelijk bereikte eindresultaat ook niet mogelijk zijn geweest. Het restauratieteam was hecht, positief en overwegend blijmoedig, ondanks de soms taaie financiële aspecten die telkens weer moesten worden overwonnen.

Qua kleur moest er nogal het nodige geïnterpreteerd worden. Zo zijn alle mensfiguren bestorven wit geschilderd en gepatineerd zodat ze een ietwat albast achtig uiterlijk kregen. Zodoende vallen er veel meer details op dan dat alles geheel verguld zou zijn geweest. Het idee hiervoor ontstond omdat op de grote engelfiguren van de HW-zijwangen de witte kleur teruggevonden werd. De trompetten van de engelen hadden een natuurgetrouwe messingkleur. Dat idee is ook voortgezet bij de nieuwe muziektrofee op het RP. Zo is er tot in de kleinste details aan zowel de ornamentiek als ook aan de klank gewerkt met als doel een goed evenwicht te vinden tussen ‘niet te mooi en gelikt’ enerzijds maar ook niet te rommelig nostalgisch anderzijds. Het moet te zien zijn dat het om een heel oud orgel gaat, maar het geheel moet ook artistieke eruditie en grandeur uitstralen, als geheel en in detail.

### **Restauratieresultaat**

Nu is het dan zover en staat er qua uiterlijk een ongekend fraai 16<sup>de</sup>- en 17<sup>de</sup> eeuws orgel, in 18<sup>de</sup> eeuwse kleurgedaante en dito binnenwerk van 1735 en 1803 met een deel classicistisch lofwerk uit die tijd. De klank ademt nog geheel de sfeer van Frans Caspar Schnitger zoals in Zandweer en Leens met zilverige mixturen, zangerige fluiten en sonore tongwerken. De stemming is een 1/5 komma middentoon zoals die ook in het Schnitgerorgel in Norden (Oost Friesland) voorkomt. Deze stemming staat precies in het midden in de ontwikkeling van de oude 17<sup>de</sup> eeuwse middentoonstemming tot aan de barokstemmingen van de ‘wohltemperierte’ variant waarin in alle toonsoorten kan worden gemusiceerd. In Loppersum kan dat ook, zij het dat enkele toonsoorten met veel kruisen en mollen nogal wrang klinken. Deze stemming past echter precies bij het klankkarakter van dit orgel en geeft de klank een grote mate van harmonie en grandeur. Doordat deze stemming nu aldus is aangebracht kan nergens anders ter wereld dan in de provincie Groningen de ontwikkeling van de klavierstemming vanaf de middeleeuwen tot en met de hedendaagse stemming (van de Pythagoreïsche tot Evenredig zwevende temperatuur) worden gevolgd met alle denkbare tussenstadia. Musicologisch gezien een unieke situatie.

Ook hier is het weer opmerkelijk gebleken dat bij de herintonatie naar voren kwam hoezeer H.H. Freytag in 1803 zich bij de stijl van het oudere werk heeft aangepast en qua klanksfeer het RP naadloos bijpassend heeft weten te maken. En dat ondanks het feit dat de mensuren van het RP overwegend aanzienlijk wijder zijn dan die van het HW, zeer waarschijnlijk in navolging van het 17<sup>de</sup> eeuwse mensuurbeeld van Hendrik Huisz.

Bij de (gedeeltelijke) herintonatie zijn de in 1962-63 aangebrachte neobarokke intonatie-technieken gewijzigd in een meer oorspronkelijke methodiek: lagere winddruk en kleinere pijpvoetopeningen maar veel wijdere kernspleten en met name bij de HW-Trompet over de hele linie langere bekers. De toonhoogte (die iets hoger is dan een halve toon) kon gelukkig nog net laag genoeg worden gelaten dat er met barokke muziekinstrumenten samengespeeld kan worden. Ook door het weer los van de muur staande kastwerk op een groot houten balkon en vanwege de nieuwe windkanalisatie in meer oorspronkelijke maatvoering zonder schokbalgen is de klank van het orgel herboren, karakteristiek met een heel herkenbaar uniek geluid van een grote klankschoonheid, met nu ook weer poëzie die er voorheen niet (meer) was. Nu kan men weer zien wat men hoort en horen wat men ziet: een en al uitbundigheid en rijkdom, maar ook een grote mate van verfijning met fraaie details in een vormtaal en klanksfeer van drie eeuwen bij elkaar, elk van hoog niveau. Door de kleur (Hinsz en Freytag hadden dit perfect in de gaten!) is dit alles (opnieuw) tot één geheel bij elkaar gebracht. Alleen dat al getuigt van de grote klasse van dit instrument. 't Lopster örgel is nu weer 't Kroontje van Grunnegerlaand' zoals een 19<sup>de</sup> eeuwse Gronings gedichtje zegt.

In een volgende fase over ca. 30 jaar moeten de windladen nog gerestaureerd worden en de complete windvoorziening worden gereconstrueerd en dan in het nu alvast gemaakte balghuis worden opgesteld. En, wanneer dan nog gewenst, een intonatieretouche die de kennis van dat moment representeert. Dat zijn kosten van ca. 2,5 ton die nu niet op te brengen zijn. Het huidige werk heeft ruim € 650.000,-- gekost. Daarvan heeft de eigenaar € 75.000,-- bijgedragen (11,5% van het totaal). De rest kon uit subsidies en sponsorgelden worden gegenereerd. In november 2019 is de kerk overgedragen aan de Stichting Oude Groninger Kerken. Ik hoop van harte dat ook de SOGK dit orgel een warm hart toedraagt en, mede met behulp van de nieuwe plaatselijke commissie, naast de kerkdiensten van de kerkelijke gemeente, elke vorm van gebruik zal stimuleren.

### **Samenvattend geschiedkundig overzicht**

- Ca. 1440/1480 – gotisch orgel op een oxaal voor koor met vrij hangend klein balkon, wellicht met sedes (kleine uitsparing in de borstwering die meteen de zitting is voor de organist). Een aantal delen dateren mogelijk nog uit die tijd.

- 1562 – nieuw groot orgel in Renaissancestijl, waarschijnlijk tegen de torenmuur, door Andreas de Mare. Orgelbalkon licht ondersteund maar overwegend vrij hangend, iets groter dan het gotische. De huidige grote orgelkast en een deel van de ornamentiek is nog van dat jaar. Kleur: uitbundige polychromie. Orgelkast met grote beschilderde luiken, waarschijnlijk met bijbelse figuren en taferelen.
- Rond 1580/90 – orgel aan de westwand van de kerk in de net nog katholieke tijd uitgebreid met een Rugpositief, waarschijnlijk door de Marten de Mare. Nieuw vroegbarok orgelbalkon, inclusief één breder paneel dan de rest. Kleur en luiken m.o.m. zelfde uiterlijk als 1562.
- 1665 – ombouw van het orgel door Hendrick Huisz. Nieuw groot orgelbalkon, nu met (eiken) kolommen. Dat van ca. 1580/90 wordt verbreed en recht getrokken. Kleurstelling waarschijnlijk overwegend naturel eiken met verguld lofwerk en donkergekleurde tekstbanden met bladgoud. De orgelluiken werden aangepast maar bleven bestaan.
- 1735 – Opnieuw een verbouw, nu door Albertus Anthoni Hinsz. Aanzien nu geheel hoog-barok met veel oudere details. De oude borstwering, zoals in 1665 vermaakt, blijft. Veel nieuw materiaal en vol verguld lofwerk in Marot stijl. Eiken kleur nu overwegend olijfgroen ingekleurd vanwege het bijmaken van elementen in grenenhout, pilaren opnieuw gemarmerd. Tekstbanden bleven min of meer zoals bestaand. Uiterlijk qua kleur nu te vergelijken met Groningen-Martinikerk.
- 1803 – nieuw binnenwerk in Rugwerkkast door Freytag. Enig nieuw lofwerk in classicistische stijl toegevoegd. Uiterlijk en kleurstelling bleven zoals bestaand. Witte vazen met vergulding. Werk van 1735 a.h.w. voltooid tot een geheel passende eenheid.
- 1832 – Nieuw kerkinterieur. Orgel zeegroen geschilderd, rood bladwerk en opgehoogd goud.
- 1864 – orgel gerestaureerd door Van Oeckelen. Meubel en balkon niet gewijzigd maar wel opnieuw geschilderd. Orgel nu zwart met veel goudbiezen en snijwerk opnieuw geheel goud, alleen dan in brons goud, schachten pilaren waarschijnlijk grijs gemarmerd i.p.v. het Napoléon Rouge bij Hinsz. Voorbeelden: o.a. Middelstum, Muntendam en Grijskerk.
- 1912 – orgel hersteld na kerkrestauratie. Meubel en balkon bouwkundig iets gewijzigd en geheel ontdaan van alle verf tot op de naturel houtkleur. Het aanwezige grenenhout van 1735 bijpassend donker gebeitst. Slechts hier en daar nog enige vergulding.
- 1958-64 – orgelkast omgebouwd door aannemer Stamhuis en binnenwerk idem door orgelmaker Van Vulpen. Balkon verkleind tot vermeende proporties van 1562 en alle kastwerk en technische binnenwerk daaraan aangepast. Niet alleen veel lofwerk van 1735 en 1803 verwijderd, maar ook originele delen van 1590 waarvan men dacht dat ze van latere datum waren. De vrij hangende constructie van 1562/1590 kwam terug. Kasten vanaf de

oorspronkelijke positie van 1590 daardoor heel dicht bij elkaar gezet. Poging tot reconstructie polychromie. Deze werd half afgemaakt hetgeen tot de jongste restauratie zo bleef. De tekstbanden (1562/1590/1665) zijn wel origineel teruggekeerd. Er was een conglomeraat van renaissance-, barokke- en classicistische delen ontstaan die in deze drie kunststijlen nooit in deze combinatie zouden zijn toegepast.

- 2017-20 – algehele restauratie-reconstructie van de toestand van vóór 1958, zowel qua techniek, kleur als klank. Zoals bovenomschreven is dit een 1<sup>e</sup> fase. Ook de barokke pilaren (vorm 1665 zoals op oude foto's) zijn onder het orgel terug en zijn volgens traditie geschilderd (gemarmerd). Dit alles vooral ook vanwege de noodzaak van een duurzaam aardbevingsbestendiger herstel.

### **De diverse onderdelen van het Lopster orgel**

Het orgel is qua klanksterkte nu 'op maat' voor deze grote kerk, alhoewel een vrij pedaal wel wenselijk ware geweest, zoals dat in de veel kleinere kerken als te Leens en Midwolda toch ook is gerealiseerd. De kast is groot genoeg om er een klein extra pedaalwerk nog bij te kunnen bouwen. Anderzijds heeft het orgel meer dan genoeg 'power' en kan het haar taak ruim vervullen. De dispositie geeft aanleiding tot een zeer groot aantal register-combinaties. Dit is ook weer mogelijk omdat de onderlinge klankbalans van elk register apart en de samenhang met de overige is hersteld en alle klanken uitwisselbaar zijn. Het orgel telt 20 registers, verdeeld over een Hoofdwerk met 12- en een Rugpositief met 8 registers. De omvang van de twee handklavieren is gebruikelijk voor 1735: 49 toetsen (C t/m c3). Er is een aangehangen pedaal met 27 toetsen (C t/m d1).

Het front is verdeeld in zeven verticale segmenten met drie torens en vier, vrij brede vlakke tussenvelden met kleinere pijpen boven elkaar. De 17<sup>de</sup> eeuwse verhoudingsregels in dit orgel zijn in de 18<sup>de</sup> eeuw weliswaar gerespecteerd, maar wel beïnvloed omdat er meer pijpen per veld zijn geplaatst. Zo is er een strakker aanzien verkregen, dat echter fraai is gecompenseerd door extra lofwerk, dat in 1959 gedeeltelijk was verwijderd maar nu weer terug is.

In de huidige situatie (sinds 1735) spreken de grote 16<sup>de</sup> eeuwse pijpen in de middentoren van het HW niet. Ook de bovenste tussenvelden zijn stom. De grootste pijpen in het RP spreken evenmin. Hier zijn de onderste tussenvelden niet sprekend. Het totale aantal frontpijpen is 134.

De windvoorziening bestaat uit een grote grenen enkelvoudige *magazijnbalg* van 1918 die nu voorlopig in de het gereconstrueerde balghuis in de toren is geplaatst. De handpompbediening en de schepbalgen ervan zijn in 1963 verwijderd. Ze wordt sinds midden jaren dertig aangedreven door een nieuwe orgelmotor, die in een dempkist van 1963 in de rechterhoek op het orgelbalkon stond. Door het plaatsen van een orgelmotor in 1933 werd enerzijds de vroegere

balgtreder overbodig, maar werden anderzijds sindsdien storingsgevoelige elementen in het instrument geïntroduceerd.

De windkanalen zijn uit eikenhout (materiaal van 1735, 1865 en geheel nieuwe kanalen. Een nieuwe opliggende tremulant in Hinszstijl is gemaakt.

Het orgel heeft drie windladen, twee voor het HW (C-en Cislade, 1735) en één voor het RP (1803). Een aantal pijpen staan naast de windlade op vervoerplanken. De conducten zijn hier van lood en tin gemaakt. Het totale aantal klinkende pijpen van het orgel bedraagt 1.312.

Onder de windladen en de klaviatuur is de speelmechaniek van het orgel gemaakt, die is gereconstrueerd in Hinszstijl zoals voorheen. De materialen zijn alle van eiken, de winkels van messing, de draadgaten zijn met leerpropjes bevoerd.

De klaviatuur van 1735 is in de onderkast van het Hoofdwerk gemaakt. De registertrekkers en de registermechaniek van het HW zijn naast en boven de muziklessenaar gesitueerd en die van het RP in de RP-kast. Een sinds ca. 1590 voorkomende situatie die ook in 1735 en 1803 is gerespecteerd. De materialen zijn klassiek van eiken, de vrij grote abstracten van grenen, met touw en hennep omwonden zoals bij Hinsz gebruikelijk. De staartklavieren dateren nog van 1735. De eiken toetsen zijn nog origineel, het onderbeleg is van duurzaam buxushout (1962), oorspronkelijk was dit ivoor met ebben sierpennen. De boventoetsen zijn van ebben (1735). De bakstukken zijn kopieën van 1962 van de oude, die naar het oordeel van destijds teveel verwormd waren. De meeste notenhouten registerknoppen zijn nog van 1735, ook die van het RP. In de muziklessenaar is een schildering aanwezig van 1803, maar in laat 18<sup>de</sup> eeuwse stijl uitgevoerd met een waldhoorn, een trompet en een blokfluit verweven met een muziekboek en bladertakken. De registeropschriften zijn van 1962, echter nu voorzien van in stijl bijpassende kaders.

Alle pijpwerk is van metaal. Het overgrote deel dateert van 1735 en 1803, vier registers zijn van 1963, derhalve is 80% van het pijpwerk origineel. De legering van het nieuwe pijpwerk wijkt iets af van dat van het oude, maar is in beginsel wel bedoeld geweest als kopie. De pijpen in het HW staan z.g. piramidaal opgesteld: de grootste in het midden en naar de zijanten aflopend. In het RP staan in het midden de grootste pijpen (de bas), aan de uiteinden de tenorpijpen en daartussen de kleinste, de alt- en sopraanpijpen. Het orgelmetaal bestaat deels uit ca. 28% tin en bijna 72% lood etc., waarbij ook enige spoorelementen van andere metalen aanwezig zijn, o.a. antimoon en koper.

### Dispositie

H = A.A. Hinsz, 1735; F = H.H. Freytag, 1803; vV = Van Vulpen, 1963.

Alle registers zijn van het bovengenoemde metaal, het Mixtuurpijpwerk heeft meer tin. De genoemde volgorde is die op de windladen. Het Hoofdwerk heeft



overwegend enge mensuren, het Rugpositief daarentegen met relatief wijde mensuren. De bas-discant deling is tussen h0 en c1.

**Hoofdwerk** (onderklavier)

|                             |         |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|-----------------------------|---------|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Praestant                   | 8 voet  | H  | In het front: C – cis0 (zijtorens) en d0 – a1 in de onderste tussenvelden), b1 – c3 op de lade. De bovenste tussenvelden zijn stom, als ook de 7 pijpen in de middentoren van 1562 die sinds 1735 niet meer spreken. Lood-tin alliage met tinfole van 1958, in 2019 gepoetst en de labia van nieuw bladgoud voorzien. |
| Quintadena                  | 16 voet | H  | Geheel gedekt met baarden. De opsmeden zijn in 1962 weer verlaagd naar de min of meer originele hoogte. C – Dis staan opgebankt tussen de C- en Cis windlade.                                                                                                                                                         |
| Fluit Does                  | 8 voet  | H  | Geheel met baarden. Enge mensuur.                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Speelfluit                  | 4 voet  | H  | Geheel conisch open, geen baarden.                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| Octaaf                      | 4 voet  | H  | Latere baarden in 1962 verwijderd.                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| Quintfluit                  | 3 voet  | H  | C – h0 gedekt met baarden, Quintadena mensuur, c1 – c3 wijd open.                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Sexquialter                 | 2 sterk | vV | Mensuur naar de Octaaf 2 voet.                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Octaaf                      | 2 voet  | H  | Geen baarden.                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Mixtuur bas/disc. 4-6 sterk | H       |    | Op twee aparte naast elkaar doorlopende slepen opgesteld.                                                                                                                                                                                                                                                             |
| Fagot bas.disc.             | 16 voet | H  | C – H halve bekerlengte. C – dis1 brede messing kelen met loodbeleg waarvan C – A beleerd; B – dis1 dun beleerd, e1 – c3 open messing kelen. Deels oude tongen, m.n. in de bas. Meeste bekers nog met originele (korte) lengte.                                                                                       |
| Trompet bas/disc.           | 8 voet  | vV | Mensuur naar Leens, 1733. C – h0 messing kelen met loodbeleg, C – A beleerd, B – fis0 met karton, losse bekers; c1 – c3 bekers met tuit vast in de kop en open messing kelen met een loodprop aan het uiteinde. Deels nieuwe tongen 2019 en bekerlengte in 2019 gecorrigeerd naar Hinsz.                              |
| Vox Humana                  | 8 voet  | vV | Mensuur naar Leens met twee tot drie-dubbele conus. C – h1 messing kelen met loodbeleg, c2 – c3 open messing kelen met loodprop. Deels nieuwe tongen 2019. C – A beleerd, B – fis0 karton.                                                                                                                            |

**Rugpositief** (bovenklavier)

Praestant 4 voet F

Front: in middentoren C, Cis en D sprekende pijpen, de overige stom. In de zijtorens Dis – gis0 , a0 – h1 in de bovenste tussenvelden, waarvan er 7 pijpen niet sprekend zijn, c2 – c3 op de lade. Lood-tin alliage met tinfolie van 1958, in 2019 gepoetst en de labia van nieuw bladgoud voorzien.

Roerfluit 8 voet F

Baarden en roeren. Extreem wijde mensuur.

Nassat 3 voet F

Geheel conisch, geen baarden.

Gedektfluit 4 voet F

Gedekt met baarden.

Octaaf 2 voet F

Geen baarden.

Woudfluit 2 voet F

C – h1 met baarden. C – H gedekt, c0 – c3 cilindrisch open.

Scherp 3 sterk vV

Mensuur naar de Octaaf 2 voet.

Dulciaan 8 voet F

Messing kelen, smaller en dieper dan bij Hinsz, C – fis1 met loodbeleg, beleerd C – c1. Overige open messing kelen. Relatief wijde bekens. Tongen van B. Edskes, 2009. Bekerlengten deels gecorrigeerd naar Freytag.

**Pedaal:**

Aangehangen

**Nevenregisters**

Tremulant (opliggend, 2019, naar Hinsz)

Ventiel Manuaal

Ventiel Rugpositief

Koppel : HW-RP (schuifkoppel)

Toonhoogte : a1 = 468 Hz bij 20°C

Stemming : 1/5 komma middentoon naar Schnitger/Norden

Winddruk : 68 mm

Enkelvoudige magazijnbalg uit 1918 (J. Doornbos). De schepbalgen en handpomp zijn in 1962 verwijderd. Deze balg staat in het gereconstrueerde balghuis waar t.z.t. de te reconstrueren vijf spaanbalgen hun originele plaats weer kunnen krijgen. De windkanalisatie is grotendeels van 2019, met enkele oude delen van zowel 1735, 1803 als 1864.

**Samenstelling van de vulstemmen:**

Sexquialter 2 sterk HW:

|                |       |       |       |     |     |
|----------------|-------|-------|-------|-----|-----|
| C              |       |       |       | 2/3 | 2/5 |
| c <sup>0</sup> |       |       | 1 1/3 | 4/5 |     |
| c <sup>1</sup> | 2 2/3 | 1 3/5 |       |     |     |

Mixtuur 4-6 sterk HW:

|                |   |       |       |       |     |       |
|----------------|---|-------|-------|-------|-----|-------|
| C              |   |       | 1     | 2/3   | 1/2 | 1/3   |
| c <sup>0</sup> |   |       | 1     | 2/3   | 1/2 | 1/3   |
| c <sup>1</sup> | 4 | 2 2/3 | 2     | 1 1/3 | 1   |       |
| c <sup>2</sup> | 4 | 2 2/3 | 2 2/3 | 2     |     | 1 1/3 |
| f <sup>2</sup> | 4 | 4     | 2 2/3 | 2 2/3 | 2   | 2     |
| c <sup>3</sup> | 4 | 4     | 2 2/3 | 2 2/3 | 2   | 2     |

Scherp 3 sterk RP:

|                |       |   |     |       |     |
|----------------|-------|---|-----|-------|-----|
| C              |       |   | 2/3 | 1/2   | 1/3 |
| c <sup>0</sup> | 1 1/3 | 1 | 2/3 |       |     |
| c <sup>1</sup> | 2 2/3 |   | 2   | 1 1/3 |     |

### ***Documenten en literatuur***

1. Beschrijving in de NivO-encyclopedie 'Het Historische Orgel in Nederland', 49 deel I, 1997, pag. 89-92.
2. Beschrijving in Het Groninger Orgelbezit van A tot Z dl. 5; uitgave SGO nr. 21, pag. 21, 118-119.
3. Artikelenserie "'t Lopster örgelspul" door F. Talstra en A.S. Tuinstra, Het Orgel, 1972-1974.
4. Archief: Groninger Archieven, orgelmakers Gebr. Van Vulpen, RCE en NHOC.
5. Beschrijving in 'Albertus Anthoni Hinsz, Orgelmaker door Willem Jan Hzn. Dorgelo 1985, pag. 117-122.
6. Orgelbeschrijving in de kerkengids 'Van tufsteen tot spitsboog' uit 2005 van Bertus Huizing, lid van de Hervormde Gemeente Maarland.
7. Bouwkundige- en historische beschrijving met foto's van Dr. M.D. Ozinga in: 'De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst – deel VI Oost-Groningen, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1940, herdruk 1971. Historische foto borstwering in: Mr. A. Loosjes, Groningen in Beeld (ca. 1942, foto's ca. 1920), abusievelijk als 'Eenrum' afgedrukt.
8. Foto's afkomend lofwerk uit 't Lopster Örgelspul, 1974.
9. Details uit tekeningen van 1933 van de RDMZ van de toenmalige torensituatie met balghuis en toegang naar het orgel. Idem uit artikel Dr. R. Steensma 'Opdat de ruimten meevieren'.
10. Technische aantekeningen ondergetekende, 2005-2015.
11. Tekening van Bernhard Edskes van het Rugpositief; interpretatie van een mogelijke oorspronkelijke situatie met spiegelvelden en laat 16<sup>de</sup> eeuwse-ornamentiek.
12. Digitaal beeldverslag met onder meer historische tekeningen, historische foto's en tekeningen RCE-beeldbank, extract m.b.t. orgel uit dagboek kerkrestauratie 1953-59, reconstructie-situatieschetsen en fotoverslag voormalige staat vóór restauratie en huidige staat ná restauratie.

## **Colofon**

|                         |                                                        |
|-------------------------|--------------------------------------------------------|
| Orgelmakers:            | Koninklijke Orgelmakerij Bakker & Timmenga, Leeuwarden |
|                         | Directie: Bert Yedema                                  |
| Adviseur:               | Stef Tuinstra, Bedum                                   |
| Rijksorgelconsulent:    | Wim Diepenhorst, Deventer                              |
| Rijksgebouwenconsulent: | Cor van Kooten, Dronten                                |
| Snijwerk:               | Tico Top, Kruisweg                                     |
| Schilderwerk:           | Appie Veenstra, Westervelde                            |
| Aannemer:               | Bouwbedrijf J. Blokzijl BV, Blijham                    |
| Elektra:                | Technisch Expert Jansen, Uithuizen                     |

College van Kerkrentmeesters, Loppersum:

Maarten Burggraaf, voorzitter

Epco Wijngaarden, scriba

Menno Wieringa, penningmeester

Fondswerving: Henk Aardse, Zeerijp, Stef Tuinstra

En veel andere vrijwilligers

